

Stadsarchitecten in West-Vlaanderen. De impact van een ambtenaar op het stads- en dorpsbeeld

Architecten en ingenieurs in overheidsdienst hebben in het 19^e-eeuwse België - net zoals in vele andere Europese landen - in belangrijke mate hun stempel gedrukt op de uitbouw van de moderne samenleving en het stadsbeeld. De prominente positie van de overheid als bouwheer leidde mee tot de uitbouw van overheidsadministraties voor publieke werken op zowel stedelijk, provinciaal als nationaal vlak. De overheidsarchitecten die in deze administraties actief waren, groeiden vaak uit tot toonaangevende figuren in de Belgische architectuurgeschiedenis, getuige de bekendheid van figuren zoals Louis Delacenserie, Pierre Bruno Bourla, Louis Roelandt of Jozef Poelaert.¹ Overheidsarchitecten werden in het verleden in de eerste plaats vanuit het perspectief van hun gerealiseerde oeuvre en hun bijdrage aan de kunstgeschiedenis bestudeerd. Hun ambtelijke carrière en de implicaties van hun statuut als ambtenaar voor hun architecturale activiteiten waren slechts in beperkte mate onderwerp van onderzoek. Het benaderen van overheidsarchitecten als een beroepsgroep en de aandacht voor de administratieve context waarin ze werkzaam waren kan inzicht geven in de evolutie van de stedelijke organisatie, in de professionalisering van de stedelijke administratie, in het stedelijk (bouw)beleid en in de manier waarop dit in de 19^e eeuw gerealiseerd werd.² De voorbije jaren won ook in België in

1 Zie in verband hiermee o.a. A. VAN LOO (red.), *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*, Antwerpen, 2003, p. 20-32; L. VERPOEST, 'Stad en staat gebouwd: de overheid als bouwheer (1830-1945)', in: G. KNOPS (red.), *Publieke gebouwen en ruimten. Een culturele uitdaging*, Brussel, 1995, p. 9-14; J. CORNILLY, *Architect en Ambtenaar. De West-Vlaamse provinciale architecten en de 19^e-eeuwse architectuurpraktijk*, Leuven, 2016, p. 11-18.

2 M. DAGENAIS & P-Y. SAUNIER, 'Tales of the periphery: an outline survey of municipal employees and services in the nineteenth and twentieth century', in: M. DAGENAIS, I. MAYER & P-Y. SAUNIER (red.), *Municipal services and employees in the modern city*, Aldershot, 2003, p. 1-30.

het onderzoek naar de overheidsarchitecten - meer bepaald in onderzoek naar de stads- en provinciaal architecten - de realiteit van de ontwerppraktijk aan belang.³

Deze bijdrage wil het ambt van stadsarchitect in West-Vlaanderen belichten. Aspecten zoals de motieven voor het instellen van een stedelijke bouwdienst, de evoluties binnen de organisatie van deze stedelijke administratieve entiteiten en de positie van de overheidsarchitect binnen de 19^e-eeuwse architectuurpraktijk in West-Vlaanderen komen aan bod.⁴ In het huidige West-Vlaanderen zouden in de loop van de lange 19^e eeuw niet minder dan dertien steden en gemeenten een eigen bouwadministratie oprichten, wat in vergelijking met de rest van België een vrij groot aantal is.⁵ De stadsarchitecten in West-Vlaamse steden zijn tot op heden slechts in beperkte mate bestudeerd.⁶ Daarenboven ontbreken exhaustieve overzichten van architecten (en ingenieurs) in stedelijke loondienst. Dergelijke overzichten zijn niettemin van groot belang voor de studie van de stedelijke bouwadministraties, hun werkzaamheden en hun impact op de 19^e-eeuwse ar-

- 3 I. BERTELS & B. TRITSMANS, 'Stad en architectuur. Recente evoluties in het historisch onderzoek naar stedelijke architectuur in het negentiende-eeuwse België', in: *Stadsgeschiedenis*, 6 (2011), nr. 1, p. 93-106.
- 4 Dit artikel bouwt verder op enkele passages uit onze doctoraatsverhandeling (onder leiding van Prof. Dr. Luc Verpoest en Prof. Dr. Krista De Jonge): J. CORNILLY, *Architect/Ambtenaar. De betekenis van het ambt van provinciaal architect voor de 19^e-eeuwse architectuur in West-Vlaanderen*, Leuven, 2013. Met dank aan Prof. Dr. Luc Verpoest, Prof. Dr. Inge Bertels en Marc Ryckaert voor hun opmerkingen bij eerdere versies van deze tekst.
- 5 Van volgende Belgische steden weten we dat ze vanaf zeker ogenblik in de 19^e eeuw een eigen stadsarchitect of -ingenieur hadden: Aalst, Aarlen, Antwerpen, Aat, Bergen, Blankenberge, Brugge, Brussel, Charleroi, Dendermonde, Doornik, Gent, Hasselt, Heist, Ieper, Kortrijk, Lier, Leuven, Lokeren, Luik, Mechelen, Namen, Nijvel, Oostende, Oudenaarde, Poperinge, Roeselare, Ronse, Sint-Niklaas, Sint-Truiden, Tielt, Tienen, Torhout, Turnhout, Verviers en Veurne.
- 6 De belangrijkste bijdragen zijn: L. CONSTANDT (red.), *Stenen herleven. 111 jaar 'Kunstige Herstellingen' in Brugge. 1877-1988*, Brugge, 1988, p. 20-55; H. CONSTANDT, 'Ieper zal herrijzen! De wederopbouw van Ieper gedirigeerd door ingenieur-architect Jules Coomans', in: *Ieper de herrezen stad*, Ieper, 1999, p. 69-73; J. VAN ACKER, 'Destadsarchitecten en de academie van Veurne', in: *Biekorf*, 93 (1993), p. 386-414; J. CORNILLY, 'Bouwen aan de 'Koningin der Badsteden'. Het aandeel van het stadsbestuur in de uitbouw van de badplaats Oostende tijdens de late negentiende eeuw', in: B. DE PATER & T. SINTOBIN, *Koninginnen aan de Noordzee. Scheveningen, Oostende en de opkomst van de badcultuur rond 1900*, Hilversum, 2013 (Rythmus. Jaarboek voor de studie van het fin de siècle, 2), p. 161-173.

chitectuurpraktijk en -cultuur. In bijlage werd daarom een aanzet gemaakt van een overzicht van de tijdens de 19e eeuw in West-Vlaanderen actieve stadsarchitecten en -ingenieurs.⁷

STEDEN EN HUN ARCHITECTEN TIJDENS DE OOSTENRIJKSE NEDERLANDEN

In de Zuidelijke Nederlanden traden tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw architecten en ingenieurs in overheidsdienst als technici die de interventie van de overheid in de materiële wereld mogelijk maakten. Ze vormden essentiële actoren voor de vertaling van de ruimtelijke en infrastructurele gevolgen van het overheidsbeleid. Op verschillende niveaus zijn er duidelijke sporen van de uitbouw van een competente overheidsadministratie voor openbare werken zichtbaar. Bijgevolg liet zich tijdens de tweede helft van de 18e eeuw op verschillende niveaus binnen het domein van de openbare werken een professionalisering voelen.⁸ Het is slechts één aspect van een meer algemene modernisering van de ambtenarij die zich in deze periode voltrok, een modernisering die finaal leidde tot 'meer professionalisering en technische onderlegdheid', of meer algemeen gesteld: *state servants became public servants*, ambtenaren die in dienst van het 'algemeen belang' stonden.⁹

De uitbouw van competente bouwadministraties op stedelijk niveau werd indirect gestimuleerd door de centrale overheid in Brussel. Deze streefde tijdens de tweede helft van de 18^e eeuw een rationalisering van de historisch gegroeide staatsstructuren na en een modernisering van de bestuurlijke organisatie en methodes om een hogere efficiëntie te bereiken. De rationalisatie van het beheer van de overheidsfinanciën op alle bestuurlijke niveaus vormde daarbij een belangrijk aandachtspunt, waarbij de invoe-

7 Het overzicht is gebaseerd op gegevens uit de beschikbare literatuur, vermeldingen in archiefbronnen en 19e-eeuwse almanakken. De beschikbare gegevens voor het interbellum werden ook opgenomen.

8 D. VAN DE VIJVER, *Ingenieurs en architecten op de drempel van een nieuwe tijd (1750-1830)*, Leuven, 2003, p. 120-122.

9 P. LENDERS, 'De ambtenaar en zijn Statuut op het einde van het Ancien Régime. Toestanden en ontwikkelingen in Vlaanderen en bijzonder te Gent', in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 67 (1984), p. 63-107 en 113-195; J. RAADSCHELDERS, *Handbook of administrative history*, New Brunswick, 1998, p. 138-139 en 151-153.

ring van een betere staatsboekhouding als één van de belangrijkste middelen gold.¹⁰ De centrale overheid legde de steden daarom vanaf 1750 strengere regels op het vlak van een goed financieel beheer op. Inge Bertels en Dirk Van de Vijver wezen er eerder al op dat dit een belangrijke stimulans betekende voor de transformatie en de professionalisering van het stedelijk bouwbedrijf in de 18^e eeuw.¹¹ De verschillende decreten met betrekking tot het financieel en administratief beheer van de steden, uitgevaardigd vanaf de jaren 1760, bevatten naast een reeks bepalingen in verband met het innen van belastingen, het beheer van de inkomsten en uitgaven, en het hervormen van de administratie, vaak ook opmerkingen aangaande openbare werken. Deze ordonnanties kaderden in een ruimere financiële saneringsoperatie en waren erop gericht om luxe-uitgaven van steden onmogelijk te maken en de bestedingen voor openbare werken - een niet onbelangrijke kostenpost - te regelen.¹² Niet alleen voor de grote, maar ook voor middelgrote en kleine steden werden dergelijke decreten uitgevaardigd, zoals in het huidige West-Vlaanderen het geval was voor Damme (1768),¹³ Nieuwpoort (1770 en 1772),¹⁴ Lo (1773),¹⁵

10 P. LENDERS, 'De Zuidelijke Nederlanden onder Maria Theresia 1740-1780', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, Haarlem, 1980, p. 92-112; IDEM, 'Wenen en Brussel: bevoogding die een eigenheid aanvaardt', in: *Oostenrijks België, 1713-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, p. 37-70.

11 D. VAN DE VIJVER, 'De oorsprong van het ambt van de provinciale architect', in: *Sterk gebouwd en makkelijk in onderhoud. Ambt en bouwpraktijk van de provinciale architecten in de Provincie Antwerpen (1834-1970)*, Brugge, 2006, p. 13-14; I. BERTELS, *Building the city, Antwerp 1819-1880*, onuitgegeven doctoraat, Leuven, 2008, p. 87-89; I. BERTELS & D. VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects and engineers. The rise of a new local elite, 1850-1880', in: S. COUPERUS (red.), *In control of the city. Local elites and the dynamics of urban politics, 1800-1960*, Leuven, 2007, p. 122. Voor de situatie in Nederland zie: G. MEDEMA, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*, Nijmegen, 2011.

12 LENDERS, 'De Zuidelijke Nederlanden', p. 105.

13 'Décret du prince Charles de Lorraine contenant diverses mesures pour établir l'ordre et l'économie dans l'administration des villes réunies de Damme, Houcke et Munickenreede', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 9, Brussel, 1897, p. 590-592.

14 'Règlement de l'Impératrice Reine concernant l'administration financière de la ville de Nieuport', *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, Brussel, 1901, p. 24-25; 'Règlement de l'Impératrice Reine pour le magistrat de la ville et port de Nieuport', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 267-269.

15 'Décret de l'Impératrice Reine concernant divers points de l'administration finan-

Oostende (1773),¹⁶ Diksmuide (1773),¹⁷ Veurne(1775)¹⁸ en Menen (1775)¹⁹. Niettegenstaande deze regelgeving weinig eenvormigheid vertoont, komen een aantal bepalingen met betrekking tot openbare werken in verschillende teksten terug. Zo dienden de openbare werken als een duidelijk herkenbare post in goed ge-structureerde stadsrekeningen te worden opgenomen. Tevens was er een verplichting tot een duidelijk proces van besluitvorming voor openbare werken, waardoor het individueel optreden van de burgemeester, een schepen of een ambtenaar ingeperkt werd ten voordele van een raadsbeslissing.²⁰ Vanaf een bepaald bedrag - de grootte van het bedrag verschilde van stad tot stad - was bovendien een goedkeuring van de centrale overheid vereist. Met het decreet van 16 oktober 1755 was al het principe van het openbaar aanbesteden van alle openbare werken uitgevoerd voor de rekening van de centrale regering, de staten, de steden en andere administraties opgelegd, een tekst waaruit duidelijk het voornemen van de centrale overheid bleek om een betere controle uit te oefenen op de financiering van de openbare werken. Met de openbare aanbesteding werd een *principe d'une bonne économie* ingesteld, met andere woorden een betere besteding van overheids gelden door het bedingen van de meest gunstige prijs.²¹

cière de la ville de Loo', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, Brussel, 1901, p. 358.

- 16 'Règlement de l'Impératrice Reine pour l'administration financière de la ville d'Ostende', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 364-373.
- 17 'Règlement de l'Impératrice Reine pour l'administration financière de la ville de Dixmude', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 378-384.
- 18 'Décret du prince Charles de Lorraine contenant différentes dispositions pour l'administration financière des ville et châellenie de Furnes', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 11, Brussel, 1905, p. 11-12.
- 19 'Décret de l'Impératrice Reine touchant l'administration financière de la ville de Menin', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 11, p. 73-74.
- 20 Zie bijv. Nieuwpoort: 'On ne fera à l'avenir aucune réparation aux ouvrages publics à moins que leur exécution n'ait été formellement résolue en pleine assemblée du magistrat (...)', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 25.
- 21 'Décret du prince Charles de Lorraine statuant que les ouvrages qui se font pour le comte du gouvernement ou pour celui des états, des villes ou d'autres administrations, doivent être exposé publiquement au rabais', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 7, Brussel, 1891, p. 511.

Deze verplichting tot het organiseren van een openbare aanbesteding, al dan niet vanaf een bepaald minimumbedrag, werd in heel wat gevallen herhaald of zelfs geëxpliciteerd. De kleine stad Lo bijvoorbeeld werd zelfs verplicht om de uitslag van de aanbesteding eerst ter controle aan de Raad van Financiën voor te leggen, alvorens definitief de aannemer aan te stellen en de werken uit te voeren. Om de goede uitvoering van de openbare werken te kunnen opvolgen diende verder iemand verantwoordelijk gesteld te worden. In kleinere steden was dat veelal één van de schepenen, wat als een indicatie van de sterke verwevenheid van de bevoegdheden openbare werken en financiën gezien kan worden.²² In Nieuwpoort kreeg de burgemeester als één van zijn taken *l'inspection de la police en général de la ville et de la jurisdiction, ainsi que des ouvrages, bâtiments, finances et revenus de la ville* toebedeeld. In Diksmuide moest het college een persoon kiezen *pour veiller à la direction des ouvrages publics*.²³ Om belangenvermenging te vermijden konden in heel wat steden de burgemeester, de schepenen en de ambtenaren bijgevolg niet optreden als aannemer of leverancier van bouwmaterialen: *personne du magistrat ne pourra être entrepreneur desdits ouvrages et celui commis à leur direction ne pourra livrer aucuns matériaux, à peine qu'ils seront déclarés inhabiles à posséder quelque office publique*.²⁴ Het in de loop van het derde kwart van de 18e eeuw gecreëerde wettelijke kader streefde dus een transparante besluitvorming en een verantwoorde financiering na, wilde misbruiken of belangenvermenging uitsluiten en moest bovenal een efficiënte controle op de uitvoering en de financiering van de openbare werken mogelijk maken.

In twee West-Vlaamse steden - Brugge en Kortrijk - leidde dit tevens tot de uitbouw van een stedelijke administratie voor openbare werken. Deze overheidsstructuren waren op zich niet volledig nieuw, maar de manier waarop ze ingevuld en georganiseerd werden was dat wel. Vanaf de middeleeuwen beschikten sommige

22 LENDERS, 'De ambtenaar en zijn Statuut op het einde van het Ancien Régime', p. 136. Deze situatie bleef vaak ook in de 19e eeuw bestaan (BERTELS, *Building the city*, p. 80).

23 *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 268 en 383.

24 *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 383.

steden in de Nederlanden al over een dienst voor stadswerken of ‘stadsfabriek’. Deze diensten werden bevolkt door ambachtslui die voor het leven benoemd werden en een jaarlijkse verloning ontvingen.²⁵ Het Brugse stadsbestuur stelde zeker vanaf de 13e eeuw ‘stedemeesters’ of ‘werclieden der stede’ aan, ervaren ambachtslui die officieel door de stad benoemd werden en daarvoor een jaarlijkse vergoeding ontvingen. Deze metselaars, timmerlieden, loodgieters, schaliedekkers, kasseileggers, etc. werden belast met het onderhoud van de stadsgebouwen, de controle van bouwmaterialen en het toezicht op bouwwerven.²⁶ Naar het bestaan en de organisatie van een Brugse dienst voor stadswerken na het midden van de 15^e eeuw werd nog geen onderzoek verricht. Wel is bekend dat in 1720 Hendrik Pulinx sr. (1698-1781) benoemd werd tot ‘oversiender van de stadswercken’ of ‘Bouw-meester van Stadts werken’, zoals Pulinx zich soms zelf noemde.²⁷ In die functie was de beeldhouwer en architect onder andere betrokken bij de aanleg van de Blankenbergesteenweg (1723), waterbouwkundige werken aan het Minnewater en het herbouwen van de Minnewaterbrug.²⁸ Het loon van de *inspecteur des ouvrages de la ville* werd overigens in 1765 expliciet opgenomen in het decreet waarmee de centrale overheid de lamentabele Brugse stadsfinanciën wilde saneren. Met hetzelfde decreet werd één van de schepenen verantwoordelijk gesteld voor openbare werken, waardoor er een duidelijke controle

- 25 Voor een algemene situering zie: J. DAMBRUYNE, *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstelling van 1913*, Tielt, 1992, p. 79-84; K. DE JONGE & K. OTTENHEYM, *Unity and discontinuity. Architectural relations between the Southern and Northern Low Countries 1530-1700*, Turnhout, 2007, p. 214-216.
- 26 J.P. SOSSON, *Les travaux publics de la ville de Bruges XIVe-XVe siècles. Les matériaux. Les Hommes*, Brussel 1977, p. 161-166. Alphonse Vandenpeereboom maakt voor leper melding van een ‘maître-ouvrier de la ville’ en een ‘stedebaes’ (A. VANDENPEEREBOOM, *Ypriana. Notice, études, notes et documents sur Ypres. Tome premier. Les Halles d’Ypres*, Ieper, 1878, p. 35 en 108). Het systeem bestond ook in het hertogdom Brabant (P. GELEYNS & P. SMARS, ‘Het ontwerpproces en zijn context: de bouwmeester, de opdrachtgever en het ambacht’, in: K. DE JONGE, P. GELEYNS & M. HÖRSCH, *Gotiek in het hertogdom Brabant*, Leuven, 2009, p. 143-145).
- 27 In verband met Pulinx sr. zie o.a. E. DHANENS, ‘Hendrik Pulinx (1698-1781)’, in: *Drie Vlaamse meesters van de XVIIIe eeuw*, Brugge, 1955, p. 71-88; M. SELSCHOTTER, ‘Henri Pulinx, sculpteur brugeois’, in: *Annales de la Société d’Emulation*, 63 (1930), p. 1-35.
- 28 J. DE SMET, ‘De steenweg van Brugge op Blankenberge, 1723’, in: *Biekorf*, 56 (1955), p. 129-136; A. SCHOUTEET, *Stadsarchief Brugge. Catalogus van kaarten en plannen*, Brugge, 1972, p. 12, 60-61.

op de *inspecteur des ouvrages de la ville* tot stand kwam.²⁹ Dit was slechts een eerste stap in de organisatie van de stedelijke administratie voor openbare werken. Op 1 juni 1780 werd een decreet op de *ouvrages public de la ville de Bruges* uitgevaardigd, een tekst gericht op het verzekeren van *le bon ordre et le saine économie*.³⁰ Niet toevallig legde de tekst de nadruk op administratieve en financiële bepalingen. Het ambt van *inspecteur des ouvrages de la ville* dat met dit reglement wettelijk verankerd werd betekende een belangrijke vernieuwing ten opzichte van vroeger. Voortaan moest het om een onafhankelijk persoon gaan, die niet actief was als aannemer of in de handel van bouwmaterialen en die voor zijn werkzaamheden een jaarloon van 600 fl. ontving.³¹ Hierdoor werd de mogelijke belangenvermenging tussen de 'stadsarchitect' en de aannemers van openbare werken vermeden. De stadsarchitect werd verantwoordelijk voor het onderhoud van de stedelijke gebouwen, waarbij zijn taak vooral uit controle en toezicht bestond. Hij bereidde de werken voor, zodat het college van burgemeester en schepenen officiële beslissingen kon nemen die, wanneer de kostprijs hoger was dan 200 fl., ook door de centrale overheid dienden goedgekeurd te worden. Daarenboven werden de jaarlijkse uitgaven voor openbare werken tot 21.000 fl. gelimiteerd.³² Naast deze financiële beperkingen legde het reglement ook de opmaak van een aantal administratieve stukken op zoals een register met geplande werken en de geraamde kosten, uitgesplitst in verschillende rubrieken, proces-verbalen van inspecties en een register van de in het stadsmagazijn aanwezige bouwmaterialen. Het reglement van 1780 zorgde voor een door het stadsbestuur goed controleerbare administratie voor openbare werken en voor een duidelijke scheiding tussen het toezicht op de

29 Y. VANDEN BERGHE, 'De Raad van Besturen en beden saneerde de stadsfinanciën. Het voorbeeld Brugge (1766-1794)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 107 (1970), p. 88-95; 'Règlement de l'Impératrice Reine pour l'administration financière de la ville de Bruges', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 9, p. 169-174.

30 'Règlement de l'Impératrice Reine pour les ouvrages publics de la ville de Bruges', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, deel 11, p. 407-510; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Franse Hoofdbesturen, 2420: werken van de stad Brugge, 1807-1813.

31 "(...) une personne capable qui ne pourra être ni ouvrier actuel ni marchand ou livrancier des matériaux servant à la bâtisse (...)"

32 Het ging om een gemiddelde over een periode van zes jaar, waarbij hogere en lagere jaren elkaar konden compenseren.

werken enerzijds en de uitvoering ervan anderzijds. Vermoedelijk werd kort na de uitvaardiging van het reglement Jacques Drubbele sr. (1730-1816), telg uit een familie van landmeters, tot *inspecteur des ouvrages de la ville* benoemd.

Het reglement *pour la direction des ouvrages publics dans la ville de Courtrai*, dat op 1 maart 1773 van kracht werd, gaf in vergelijking met de Brugse situatie blijk van een minder strikte opsplitsing tussen de bestuurlijke verantwoordelijkheid en de taak van de ambtenaar.³³ Een schepen werd bevoegd voor openbare werken en werd verantwoordelijk voor het toezicht op de stedelijke werken, de controle van materialen en het beheer van het stadsmagazijn. Tevens diende hij jaarlijks twee inspecties uit te voeren, vergezeld door de burgemeester en een tweede schepen, om de beslissingen tot het uitvoeren van werken voor te bereiden. Deze taakomschrijving komt in grote lijnen overeen met de taak die in 1780 voor de Brugse *inspecteur des ouvrages de la ville* zou vastgelegd worden. De Kortrijkse schepen moest zich wel laten bijstaan door een *sujet intelligent*, die de titel van *surveillant des ouvrages* kreeg. De *surveillant des ouvrages* had de dagelijkse leiding over de stedelijke bouwwerken en moest de bevoegde schepen zo veel als mogelijk inlichten.³⁴ Waar de Brugse *inspecteur des ouvrages* verantwoording aflegde aan het college van burgemeester en schepenen, viel de Kortrijkse *surveillant des ouvrages* volledig onder bevoegdheid van de schepen voor openbare werken.³⁵ Deze laatste

33 'Décret de l'Impératrice Reine portant règlement pour la direction des ouvrages publics dans la ville de Courtrai', in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 355-357.

34 "(...) ses fonctions principales seront de veiller à la construction ou réparation de tous les ouvrages de la ville, de faire des visites fréquentes de toutes les parties et objets qui concernent lesdits ouvrages de la ville, d'examiner s'il ne se passe rien de contraire aux intérêts de l'administration, d'informer l'échevin de l'état de tous les ouvrages (...)", in: *Recueil des ordonnances des Pays-bas autrichiens. IIIe sér., 1700-1794*, dl. 10, p. 356.

35 De rol van de verantwoordelijke schepen of zelfs de burgemeester zou in Kortrijk nog lange tijd uit de administratieve praktijk blijken. Zo werden in de vroege 19e eeuw de plannen voor bijv. de bouw van de Doorniksepoort (1808), de Menenpoort (1808) of het herstellen van het stadhuis (1808) allen ondertekend door burgemeester Joseph De Jonghe. Een bestek voor diverse herstellingswerken aan de stadsgebouwen werd opgemaakt en ondertekend door stadsarchitect Jean-Baptist Casaer, met de uitdrukkelijke vermelding "door orders van d'Heer Dejonghe mairie der stad Cortrijk" (KORTRIJK, *Stadsarchief*, Modern Archief, 3445).

kon evenwel individueel geen beslissingen aangaande het uitvoeren van openbare werken nemen. Er was ook een minder strikte scheiding tussen controle en uitvoering, aangezien de *surveillant des ouvrages* niet gehouden was aan een beroepsverbod als aannemer of handelaar in bouwmaterialen, wat wellicht te verklaren is door het beperktere jaarloon van 200 fl. Vermoedelijk werd kort na het uitvaardigen van het reglement Jean-Baptist Casaer sr. (1747-1833) tot 'inspecteur van stadswerken' benoemd.³⁶ Casaer mag als de belangrijkste architect uit het laat-18e-eeuwse Kortrijk beschouwd worden en had dan ook de nodige competenties die van de *surveillant des ouvrages* verwacht werden. Tijdens het Ancien Régime zouden geen andere West-Vlaamse steden een 'stadsarchitect' aanstellen. Het duurde tot in de eerste helft van de 19e eeuw vooraleer het aantal stedelijke bouwadministraties gevoelig toenam.

DE UITBOUW VAN STEDELIJKE BOUWADMINISTRATIES IN 19e-EEUWS WEST-VLAANDEREN

Tijdens de 19e eeuw voltrok zich een sterke opkomst van de moderne bureaucratie, een proces waarvan de betekenis niet onderschat mag worden, want: 'het belang van de bureaucratie ligt in haar functies als instrument van rationele besluitvorming, toezicht op de uitvoering van beleidsbeslissingen, deskundigheid, stabiliteit en betrouwbaarheid'.³⁷ Overheidsadministraties kenden een belangrijke groei en een sterke professionalisering. Er werd gestreefd naar een rationalisatie, een verbetering van de administratieve structuren en een codificering van de publieke ambten, kortom een volwaardig 'organiseren' van de administratie. Dit proces ging gepaard met een explosieve groei van het ambtenarencorps. Voor het 19e-eeuwse België ontbreken exacte cijfers, al stelde André Molitor wel dat het aantal ambtenaren in de ministeries tussen 1860 en 1911 meer dan verdrievoudigde - van 14.000 tot 50.000 -

36 Voor Casaer zie: P. DEBRABANDERE, *Kortrijkse gevels van de XVIde eeuw tot het empire*, Kortrijk, 1973, p. 90; E. VAN HOONACKER, *Ikonografie van Kortrijk en omgeving 1280-1900*, Kortrijk, 1977, p. 109, 158.

37 L. DE KLERK, *De modernisering van de stad 1850-1914. De opkomst van de planmatige stadsontwikkeling in Nederland*, Rotterdam, 2008, p. 149.

een sterkere toename dan de globale bevolkingsgroei.³⁸ Ook op stedelijk vlak was er sprake van de uitbouw van een volwaardig, competent en performant administratief apparaat. De oprichting van stedelijke diensten voor publieke werken vormen een duidelijk voorbeeld van de uitbouw en professionalisering van de stedelijke administratie.

Het domein van de openbare werken behoorde in de 19^e eeuw nadrukkelijk tot de eigen taken van de stedelijke en gemeentelijke overheden, een taak die dan ook duidelijk vervat zat in de gemeentewet van 1836.³⁹ Als gevolg hiervan werd op het lokale niveau de nood gevoeld om de administratie verantwoordelijk voor openbare werken en openbare gebouwen te professionaliseren. In eerste instantie leidde dit vooral in de grote steden tot een administratieve reorganisatie en de benoeming van een volwaardig stadsarchitect, een figuur wiens taak het was *to preserve the city's existing architectural heritage, encourage its architectural ambitions and prestige, and in addition reflect the city's architectural self-perception*.⁴⁰ Verschillende kleinere steden zouden na de Belgische onafhankelijkheid eveneens een stadsarchitect aanstellen. Stadsarchitecten werden belast met de controle van de openbare werken, het ontwerp van openbare gebouwen, het toezicht op het private bouwen in de stad en de voorbereiding van de stedelijke bouwreglementering. In de grotere steden werd de stadsarchitect een leidinggevende ambtenaar die voor de uitvoering van zijn ruime taakomschrijving de beschikking had over een aantal personeelsleden. Grote steden stelden in de loop van de 19^e eeuw naast de stadsarchitect meestal ook een stadsingenieur aan, waardoor er een opsplitsing kwam tussen de publieke gebouwen enerzijds en de infrastructuur anderzijds. Daarenboven zou tijdens de late 19^e eeuw de stadsingenieur 'promoveren' tot de leidinggevend ambtenaar op het vlak van publieke werken en begon, zoals Inge Bertels stelde, *the demystification of the (public)*

38 A. MOLITOR, *L'administration de la Belgique*, Brussel, 1974, p. 339.

39 Voor deze paragraaf zie: BERTELS, *Building the city*, p. 91, 149-150; BERTELS & VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects'; S. MIGOM, 'Bouwen van revolutie tot wereldbrand', in: D. LAUREYS (red.), *Bouwen in beeld. De collectie van het Architectuurarchief van de Provincie Antwerpen*, Turnhout, 2004, p. 26-27.

40 BERTELS & VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects', p. 126.

'architect'.⁴¹ In kleine steden was er, gezien de beperktere omvang van de openbare werken, van een dergelijke tweedeling doorgaans geen sprake.⁴²

De uitbouw van stedelijke bouwadministraties in het 19^e-eeuwse West-Vlaanderen schrijft zich in belangrijke mate in de nationale context in. Zoals hiervoor aangehaald dateerde de instelling van het ambt van stadsarchitect of *inspecteur des ouvrages de la ville* in Brugge en Kortrijk uit het laatste kwart van de 18^e eeuw, terwijl Oostende en Ieper vermoedelijk omstreeks 1800 een stadsarchitect benoemden. Philippe Doncker (1761-1828), de eerste stadsarchitect van Ieper, wordt in de archieven soms ook als *l'architecte de l'arrondissement* omschreven, wat erop wijst dat zijn werkterrein ruimer was dan de stad Ieper. Vermoedelijk trad hij tot omstreeks 1830 als stadsarchitect van zowel Ieper, Poperinge als Waasten op.⁴³ Hij maakte in 1811-1813 inderdaad ook bestekken op voor werken in Boezinge en Waasten en was in de periode 1808-1830 verantwoordelijk voor bijna alle stadswerken in Poperinge.⁴⁴ Na 1830 was Doncker enkel nog in Ieper actief, een logisch gevolg van de aanstelling van Charles Druant als stadsarchitect van Poperinge.⁴⁵ Veurne benoemde in 1828 een stadsarchitect, Tielt in 1838, Roeselare in 1841, Torhout vermoedelijk kort voor 1860 en Menen ten slotte in 1864.⁴⁶ Met de aanstelling van een deskun-

41 BERTELS, *Building the city*, p. 153.

42 Zie o.a. het voorbeeld van Lokeren, waar stadsarchitect Theodore Welvaert (1837-1900) tot aan het einde van zijn carrière bij de stad (1860-1900) zowel ontwerpen voor openbare gebouwen als voor stadssanering en -uitbreiding maakte (H. LIEBAUT, 'Theodore Welvaert (1837-1900), stadsarchitect te Lokeren', in: *Annalen van de Koninklijke oudheidkundige kring van het Land van Waas*, 98 (1995), p. 183-325).

43 In 1822 beschikten Waasten, Poperinge en Ieper inderdaad over een stadsarchitect (*Recueil des actes d'administration-générale de la Province de Flandre-Occidentale*, (1822), p. 38).

44 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Franse Hoofdbesturen, 2428-2430; BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, A/1815-1830/Reeks 1/P.B./173 en 186; A/1815-1830/R.reeks 2/P.B./564a; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 687, 688, 692.

45 De vroegste vermelding van Druant dateert uit 1831 (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 692). Over Waasten zijn (voorlopig) geen verdere gegevens beschikbaar.

46 VAN ACKER, 'De stadsarchitecten', p. 392; TIELT, *Stadsarchief*, Modern Archief, 2587; ROESELARE, *Stadsarchief*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4: 22 april 1841; MENEN, *Stadsarchief*, Modern Archief, Notulen gemeenteraad: 19 augustus 1864.

dig ambtenaar wilden de stadsbesturen beter grip krijgen op hun openbare werken. Het stadsbestuur van Menen verantwoordde in 1864 de benoeming van Gustave Demazière (1831-1890) als stadsarchitect als volgt: *Considérant les grands avantages qui résulteraient pour la ville, d'avoir constamment à sa disposition un homme capable qui serait chargé de la levée des plans, de l'inspection des travaux et autres charges rentrant dans ces attributions.*⁴⁷ De benoemingen van stads- of gemeentearchitecten in de badplaatsen Blankenberge, Heist en Knokke in de late 19e en vroege 20e eeuw moeten in verband gebracht worden met de snelle ontwikkeling van het toerisme aan de oostkust en de daarmee gepaard gaande nood aan een degelijke opvolging van de openbare werken en een controle op het private bouwen.⁴⁸

Het verband tussen de nood aan een deskundig toezicht op de openbare werken en het ambt van stadsarchitect komt ook duidelijk tot uiting in de in 1893 in Tielt gevoerde discussie over het al dan niet behouden van de stadsarchitect. Het stadsbestuur was van mening dat het 'geene behoefte meer heeft aan eenen bouwmeester, vooral sedert den Heer Burgemeester zich met evenveel vlijt als kunde toelegt op de openbare werken'. Het schrappen van het ambt zou een besparing betekenen en passen binnen de opdracht van het bestuur om te waken over een 'spaarzaam beheer der gelden van de gemeente'. Anderzijds wilde men rekening houden met de zittende stadsarchitect Gustaaf Hoste (1850-1918), wat uiteindelijk op 1 juli 1893 leidde tot de beslissing 'dat de heer Hoste als bouwmeester in bediening zal blijven, het vraagpunt van het bedrag zijne jaarwedde voorbehouden'. Op 1 januari 1894 besliste het stadsbestuur de verloning van de stadsarchitect van 1.200 fr. op 500 fr. te brengen. Later schreef Hoste dat het schepencollege tijdens een persoonlijk onderhoud in 1894 had gesteld dat 'ik mij mogtet aanschouwen in mijne betrekking van stadsbouwmeester als een op wachtgeld gestelde onderwijzer'. In dezelfde brief van

47 MENEN, *Stadsarchief*, Modern Archief, Notulen gemeenteraad: 19 augustus 1864.

48 J. CORNILLY, 'Enkele belangrijke architecten uit de Blankenbergse belle époque', in: *In de Steigers*, 11 (2004), nr. 2, p. 71-73; D. LANNOY, *Knokke en de Belle Époque*, Knokke, 1993, p. 238; *Provinciaal almanak en wegwijzer der stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen*, 111 (1890), p. 155.

1 juli 1910 stelde Hoste dat het stadsbestuur hem sinds 1894 enkel nog belast had met de opmaak van de plannen voor een kiosk, het herstellen van de gevel van het stadhuis, het ontwerp van urinoirs, een opslagplaats voor de brandweer en de kerkhofmuur.⁴⁹ In hoeverre burgemeester Jan Boone (1846-1909) of een ander gemeenteraadslid zich in deze periode effectief met de openbare werken inliet is niet geweten. Ook de onderliggende redenen voor deze beslissing zijn onduidelijk, al speelden besparingsmotieven en een te beperkt takenpakket op het vlak van openbare werken ongetwijfeld een rol.

DE OPDRACHT VAN DE STADSARCHITECT

Stedelijke reglementen of verordeningen die de dienst van de stadsarchitect regelden, zijn voor West-Vlaanderen voorlopig niet gekend. Wel werden in de notulen van de gemeenteraad naar aanleiding van de benoeming van de stadsarchitect diens taken soms kort opgesomd. In zowat alle steden werd de stadsarchitect belast met het toezicht op de private bouwwerken en de stedelijke bouwreglementering. In de praktijk betekende dit onder meer dat de stadsarchitect de bouw aanvragen controleerde ter voorbereiding van de beslissing van het college van burgemeester en schepenen. In Roeselare werd stadsarchitect Gustaaf Charlier (1812-1883) tevens belast met de opmaak van gevelplannen voor privégebouwen, een bepaling die het gevolg van een stedelijke verordening was.⁵⁰

De stadsarchitect had tevens een belangrijke taak in het beheer van de stedelijke gebouwen en infrastructuur, en was in verschillende steden ook verantwoordelijk voor de gebouwen van het Bureel van Weldadigheid en de kerkfabriek(en), instellingen waarop de stedelijke overheid toezicht uitoefende.⁵¹ De stadsar-

49 TIELT, *Stadsarchieff*, Modern Archief, 433. In de *Provinciale Almanak en wegwijzer van de stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen* bleef Hoste tot aan de Eerste Wereldoorlog vermeld worden als stadsbouwmeester van Tielt.

50 '3°. Dat hij alle de plans der voorgevels van huy zen of gebouwen langst de publieke straeten koomende, en waer toe de inwooners van Rousselaere, gehouden zijn volgens artikel 12 van het politiereglement gratis zal opmaeken". ROESELARE, *Stadsarchieff*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4; 3 september 1841.

51 De verantwoordelijkheid voor de gebouwen van het Bureel van Weldadigheid en

chitect was in principe bij de bouwprojecten betrokken van ‘ontwerp tot oplevering’, wat betekende dat zijn taak de redactie van de nodige bestekken en plannen, het opvolgen van de werf en het afhandelen van de opleveringen omvatte.⁵² In steden van enige omvang (zoals Brugge) of in steden die in volle expansie waren (zoals Oostende) kreeg de stadsarchitect de verantwoordelijkheid over een groot aantal bouwwerken en werd hij tevens geconfronteerd met een substantieel aantal te controleren en op te volgen bouwdoSSIERS. Dit leidde ertoe dat stadsbesturen een volwaardige dienst uitbouwden, waarin bijkomende architecten, tekenaars of opzichters de stadsarchitect in zijn taak konden bijstaan. De stadsarchitect werd zo een leidende ambtenaar met een verantwoordelijkheid voor een ruimere dienst. In Brugge bijv. werd de stadsarchitect aanvankelijk bijgestaan door een ‘toeziender’ of *sous-directeur*. Pierre Buyck (1805-1877) begon zijn professionele loopbaan in de administratie van de Waterstaat en de dienst Bruggen en Wegen, om in 1831 als *sous-directeur des travaux publics de la ville de Bruges* in dienst te treden.⁵³ Hij werkte er onder stadsarchitect Jean-Brunon Rudd (1792-1870) en kreeg er kansen om verschillende architecturale projecten in goede banen te leiden. In 1832 maakte hij bijv. een ontwerp voor de Molenbrug en in 1841 bereidde hij de herstelling van de gevel van de barokke Sint-Walburgakerk voor. Na de brand van de Sint-Salvatorskathedraal op 19 juli 1839 stond Buyck als stedelijk ambtenaar provinciaal hoofdingenieur Jean De Brock (1783-1846) bij in het voorbereiden van de herstellingswerken. Op vraag van De Brock gaf de bestendige deputatie van West-Vlaanderen op 12 september 1839 bovendien Buyck de opdracht *de surveiller les travaux de la cathédrale*.⁵⁴ De aanstelling zou een opstap vormen naar zijn benoeming tot

de kerkfabriek(en) worden bijv. expliciet vermeld in de gemeenteraadsbeslissingen van Poperinge en Roeselare (POPERINGE, *Stadsarchief*, 693/6, Notulen gemeenteraad: 14 februari 1842; ROESELARE, *Stadsarchief*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4: 22 april 1841).

- 52 Zie tevens de beschrijving in C. DE BROUCKÈRE & F. TIELEMANS, *Répertoire de l'administration et du droit administratif de la Belgique*, dl. 2, Brussel, 1834, p. 278.
- 53 J. VAN CLEVEN, ‘Buyck, Pierre François’, in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 10, Brussel, 1983, k. 81-84.
- 54 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3e afdeling, 386; A. VAN DEN ABEELE & C. WEBSTER, ‘Architect Robert D. Chantrell en de Kathedraal van Brugge’, in: *Brugs Ommeland*, 26 (1986), nr. 1-2, p. 69-70.

Ontwerp voor herstellingswerken aan de Brugse Sint-Walburgakerk, gemaakt door *sous-directeur des travaux publics de la ville de Bruges* Pierre Buyck in 1841 (BRUGGE, Rijksarchief, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 2071 / foto Dominique Provost)

provinciaal architect van West-Vlaanderen in 1842. De Brugse dienst werd in de loop van de 19e eeuw verder uitgebreid met een tweede ‘toezieners’, drie *piqueurs* en een tekenaar.⁵⁵ Steden zoals Kortrijk, Roeselare, Blankenberge en zelfs Heist beschikten eveneens naast een stadsarchitect over één of meerdere conducteurs. De Oostendse stadsarchitect werd aanvankelijk enkel door een *commis* bijgestaan. In 1869 werd een *surveillant* aangesteld en in 1875 een tekenaar. Uiteindelijk zou tijdens het laatste decennium van de 19e eeuw een omvangrijke dienst onder leiding van een stadsingenieur uitgebouwd worden. In 1895 beschikte stadsingenieur Auguste Verraert (1861-1942) over een dienst van acht personen.⁵⁶

De taak van de stadsarchitect in de publieke bouwprojecten verschilde van stad tot stad, aangezien stadsbesturen in de praktijk bepaalde ontwerp opdrachten ook aan externe architecten toevertrouwden. In Ieper bijvoorbeeld lijkt de taak van de stadsarchitect lange tijd in de eerste plaats toezichthoudend geweest te zijn. Livinus Degels (1796-1879) was er vanaf 1843 enkel met het dagelijks toezicht op de restauratiewerven van de grote Ieperse monumenten belast, terwijl het ontwerp in handen van opeenvolgend Joseph-Jonas Dumont (1811-1859), Leopold Schoonejans (1829-1877) en Jules-Jacques Van Ysendijck (1836-1901) was.⁵⁷ Ook in Poperinge bleef de rol van stadsarchitect Louis Maertens (1801-1881) op de restauratiewerken van de gotische stadskerken beperkt tot het werftoezicht nadat, op aansturen van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, het ontwerp aan Schoonejans en Van Ysendijck was toevertrouwd. Maertens zou wel ontwerpen tekenen voor onder meer de uitbreiding van de stadswaag (1866)

55 In 1888 bijv. werden voor Brugge vermeld: “bestuurder” L. Delacenserie, “Toezieners” J. Hacke en J. Bouchez, en “Piqueurs” Andries, F. Van Thournout en L. Vanden Bulcke (*Provinciale Wegwijzer van West-Vlaanderen en bijzonderlijk der stad Brugge*, Brugge, 1888, p. 96).

56 De dienst bestond uit een tekenaar, een *commis*, een *expéditionnaire*, een *conduc-teur*, drie opzichters en een tuinman (CORNILLY, ‘Bouwen aan de ‘Koningin der Badsteden’, p. 164-165; *Rapport sur l’Administration et la situation des affaires de la ville d’Ostende* (1895), p. 12).

57 J. CORNILLY, *Monumentaal West-Vlaanderen. Beschermd monumenten en landschappen in de provincie West-Vlaanderen. Deel 1. Arrondissementen Ieper, Kortrijk, Roeselare, Tielt, Brugge*, 2001, p. 64, 75-76.

en de pastorie van de Onze-Lieve-Vrouweparochie (1877).⁵⁸ In Blankenberge lijken de stadsarchitecten Charles Lebrun en Felix Cosman (1857-1935) nauwelijks een rol van betekenis gespeeld te hebben in de voorbereiding van de stedelijke bouwprojecten. De meeste ontwerp opdrachten voor openbare gebouwen werden in deze periode toevertrouwd aan de Brusselse architect Emile Hellemans (1853-1926) en de Blankenbergse architect Jozef Hoste (1833-1899).⁵⁹ Deze laatste tekende in 1873 een algemeen aanlegplan voor de badplaats en ontwerpen voor onder meer een stadhuis met casino, een slachthuis, een overdekte markt en een kerk. In 1880 ontstond een dispuut tussen het stadsbestuur en Hoste, ondertussen zelf gemeenteraadslid, over het niet uitvoeren van zijn casinoproject. In een brief aan de minister van openbare werken, ondertekend door 53 inwoners en seizoen gasten van de badplaats, werd gesteld dat *en effet pendant plusieurs années Monsieur Hoste a été, sinon à titre officiel, tout au moins à titre officieux, l'architecte de la ville de Blankenberghe*, een zinsnede waaruit blijkt dat in Blankenberge vooral de privéarchitecten op de voorgrond traden en niet de stadsarchitect.⁶⁰

De evolutie naar een *séparation des fonctions d'architecte et de voyer, et donc des services correspondants* op stedelijk niveau, die Pierre-Yves Saunier in het 19e-eeuwse Frankrijk vaststelde en waarvan Inge Bertels terecht opmerkte dat dit proces zich ook in de grote Belgische steden voltrok, had in West-Vlaanderen slechts in zeer beperkte mate plaats.⁶¹ De enkele voorbeelden van de in-trede van ingenieurs en ingenieur-architecten aan het hoofd van stedelijke bouwadministraties vanaf 1870 moeten in verband gebracht worden met het grotere gewicht dat infrastructuurwerken in het stedelijk beleid kregen. De evolutie van de Brugse administratie aan het begin van de 20^e eeuw is in dat opzicht illustratief. De in 1900 opgerichte technische dienst, geleid door de uit

58 CORNILLY, *Monumentaal West-Vlaanderen*, p. 176, 181; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3e afdeling, 2076.

59 CORNILLY, 'Enkele belangrijke architecten', p. 71-72.

60 BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, 3e afdeling, 3390.

61 P.-Y. SAUNIER, 'La ville et la ville: les hommes et les organismes municipaux de l'aménagement urbain aux 19e et 20e siècles', in: *Recherches contemporaines*, 3 (1995-1996), nr. 3, p. 126; BERTELS, *Building the city*, p. 119.

Brussel afkomstige ingenieur Clément Salmon (1864-?), functioneerde aanvankelijk volledig onafhankelijk van de ‘Dienst der Stadsgebouwen’. Na het overlijden van Charles De Wulf (1865-1904) besliste het stadsbestuur om geen nieuwe stadsarchitect te benoemen maar beide diensten te integreren, met de stadsingenieur als leidinggevend ambtenaar.⁶² Deze ingrijpende hervorming moet gesitueerd worden tegen de achtergrond van de uitbouw van de haven van Zeebrugge. De technische dienst was in 1902 belast met de inrichting en het onderhoud van de toekomstige havens, een overwegend technische materie. Burgemeester Amédée Visart de Bocarmé (1835-1924) - zowel een vurig verdediger van de verfraaiende restauraties in de Brugse binnenstad als één van de belangrijke pleitbezorgers van de uitbouw van de haven van Zeebrugge - wees er tijdens de bespreking van de hervorming op dat restauraties en herstellingen slechts een beperkt aspect van de openbare werken in de stad vormden en een ingenieur aan het hoofd van de dienst dan ook een logische keuze was. Daarenboven gaf het stadsbestuur duidelijk te kennen een groter aantal (Brugse) architecten kansen te willen geven om een bijdrage aan het Brugse stadsbeeld en het ‘kunstige’ uitzicht ervan te leveren: *“Andere werken, zoals bouwen van kerken, musea, gemeentebouwen, enz., en kunstherstellingen zouden onder toezicht van eene bijzondere en bevoegde commissie, beurtelings nu aan den eenen, dan aan den anderen toevertrouwd worden. (...) Wij betrachten niet anders dan Brugge’s kunst en bouwkunde meer en meer te verheffen en aan te moedigen. Aan de verdienstelijke bouwmeesters zullen wij beurtelings elk een deel van stads groote werken toevertrouwen”*.⁶³ Door de hervorming maakte niet alleen de stadsingenieur promotie binnen de administratieve hiërarchie, maar verdween ook het artistieke monopolie van de stadsarchitect.⁶⁴

62 In 1904 bestond de ‘Dienst der Stadsgebouwen’ uit zeven medewerkers en de ‘Technische dienst’ uit elf medewerkers. De in 1904 opgerichte technische dienst werd opgedeeld in een afdeling ‘wegenissen’, een afdeling ‘gebouwen’ en een ‘dienst der studiën’. De stadsingenieur kreeg de leiding over een ploeg van zes- tien medewerkers (*Provinciale Almanak en wegwijzer van de stad Brugge en der Provincie West-Vlaanderen*, 125 (1904), p. 115; 127 (1906), p. 131). Voor de figuur van Salmon zie o.a. D. LAUWAERT, ‘Stadsfotografie in het 19de-eeuwse Brugge. Deel II: de mentaliteit van de beelden’, in: *De Witte Raaf*, 18 (2003), nr. 105, p. 19-24.

63 *Gazette van Brugge*, 1/3/1904, p. 2.

64 CONSTANDT (red.), *Stenen herleven*, p. 48-50.

In Oostende werd al in 1880 een hervorming doorgevoerd, al was de impact ervan anders dan in Brugge. De aanleiding voor de reorganisatie was het ontslag van Pierre Van Hercke (1819-1885) als stadsarchitect. Het college van burgemeester en schepenen stelde dat *depuis quelques temps la situation générale de la ville d'Ostende a complètement changé. De nombreux travaux de toute nature ont été exécutés; d'autres, non moins importants, sont encore à faire. Or, l'étude de beaucoup de ces travaux, exige des connaissances qui ne sont pas de la compétence des architectes.*⁶⁵ De definitieve opheffing van de militaire functie van Oostende in 1865 had de weg vrijgemaakt voor een sterke stadsuitbreiding en voor de uitbouw van de haven. De havenwerken en de verbinding van de haven met het kanaal Brugge-Oostende waren dan wel een bevoegdheid van de Belgische staat, maar bleven ook niet zonder gevolgen voor de stad Oostende, oordeelde het schepencollege. Daarom was het aangewezen dat de stad *mette à la tête de la direction des travaux un homme qui grâce à ses connaissances spéciales, saura, lorsque les circonstances se présenteront, apporter ses lumières pour diriger les débats au Conseil communal*, kortom de vervanging van de stadsarchitect door een ingenieur was de enige logische keuze.⁶⁶ Nog datzelfde jaar werd het *bureau des travaux publics* hervormd. De stadsingenieur werd belast met de algemene leiding en bijgestaan door een *directeur des travaux*, verantwoordelijk voor het toezicht op de werken en de controle van de bouwreglementering. Twee *surveillants* en de reeds in dienst zijnde tekenaars en bediende vervulde de dienst. Als verantwoording voor het gevoelig hogere loon van de stadsingenieur in vergelijking met dat van de stadsarchitect wees schepen Louis Maryssael (1830-1903) op de veel uitgebreidere kennis die van de ingenieur geëist werd.⁶⁷ Onder stadsingenieur Auguste Verraert, die in 1889 ingenieur Edmond De Cuyper was opgevolgd, werd de dienst verder uitgebouwd. De stadsingenieur vroeg bijv. in 1895 een tijdelijke personeelsuitbreiding met het oog op de voltooiing van de maritieme installaties.⁶⁸ In Oostende bleven na de aanstelling van de

65 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1880), p. 99.

66 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1880), p. 99.

67 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1880), p. 125-127.

68 *Bulletin Communal. Ville d'Ostende* (1895), p. 170. Dat jaar traden vijf personen in dienst.

stadsingenieur architecturale projecten en infrastructuurwerken evenwaardige opdrachten. Binnen de dienst waren voor langere of korte tijd diverse aan een academie opgeleide architecten werkzaam, waaronder Theobald Van Hille (1856-1937), Achille Raoux (1866-1949) en Gustaaf Vandamme (1870-1938). Onder leiding van Verraert drukte dit 'stedelijk architectenbureau' in belangrijke mate zijn stempel op de uitbouw van Oostende tot een mondaine badplaats, getuige de ontwerpen voor bijv. een kiosk op het Wapenplein, meerdere stadsscholen en de neogotische Sint-Jozefskerk.⁶⁹

De meeste stadsarchitecten combineerden hun functie van stedelijk ambtenaar met een lesopdracht aan de plaatselijke academie, tekenschool of nijverheidsschool, instellingen waarvan ze na verloop van tijd vaak ook directeur werden. Niet alleen droeg dit bij tot hun sociale status, maar tevens drukten ze zo indirect hun stempel op de kennis en de kunde van de in hun stad actieve architecten en aannemers. In sommige steden werden de benoemingen van de stadsarchitect en de leraar bouwkunde aan elkaar gekoppeld,⁷⁰ terwijl in andere steden de leraar bouwkunde als de meest geschikte kandidaat voor het ambt van stadsarchitect werd beschouwd.⁷¹ Toen Pierre Nicolas Croquison (1806-1887) in 1842 Camille Dehults (1803-1857) als stadsarchitect van Kortrijk opvolgde, bleef deze laatste tegelijk in functie als professor bouwkunde aan de Kortrijkse academie. Croquison vroeg het stadsbestuur in 1843 om een bijkomende klas bouwkunde in te richten en hem als leraar aan te stellen. Dit voorstel was in de ogen van Croquison een billijke tegenprestatie voor de door hem aan de stad gevraagde opslag van 500 fr. De stadsarchitect stelde dat zijn huidige loon *n'est guerre en rapport avec les émoluments*

69 CORNILLY, 'Bouwen aan de 'Koningin der Badsteden, p. 165-167.

70 Zie bijv. Angelus De Lancker en Jozef Hoste in Tielt (TIELT, *Stadsarchieff*, Modern Archief, 2587).

71 Zie bijv. Camille Dehults in Kortrijk (KORTRIJK, *Stadsarchieff*, Modern Archief, 3197: 30 april 1833), Gustaaf Charlier in Roeselare (ROESELARE, *Stadsarchieff*, Notulen gemeenteraad Roeselare, 4: 22 april 1841), Louis Maertens in Poperinge (POPERINGE, *Stadsarchieff*, 693/6, zittingen gemeenteraad: 14 februari 1842) en Gustaaf Demazière in Menen (MENEN, *Stadsarchieff*, Modern Archief, Notulen gemeenteraad: 19 augustus 1864).

attachés ailleurs aux fonctions qu'il remplit en dat het onmogelijk was *de vivre honorablement avec ses appointements actuels*. Het stadsbestuur ging niet in op de vraag toen bleek dat het bestuur van de academie van mening was dat *M. le professeur Dehults suffit complètement à l'enseignement de sa classe* en dat *loin d'être utile, en effet, nous pensons que la nomination d'un deuxième professeur pourrait nuire plutôt qu'être avantageuse*.⁷² Croquison moest genoegen nemen met een benoeming als 'professor der teekenkunst' aan het college in Kortrijk.⁷³ Dit voorval illustreert hoe de koppeling van beide ambten als een garantie voor een voldoende hoge verloning werd beschouwd.

De soms eerder beperkte verloning - een stadsarchitect ontving in de regel een vast jaarloon, al dan niet aangevuld met een ereloon op de grote bouwprojecten - leidde er bovendien toe dat heel wat stadsarchitecten naast hun officiële functie tevens een privépraktijk hadden. Het ontwerpen van woningen in de stad waar ze een openbaar ambt bekleedden, kon echter wel leiden tot een spanning tussen enerzijds hun 'officiële' toezichhoudende functie en anderzijds hun werkzaamheden als privéarchitect, aangezien ze eigenlijk tegelijkertijd rechter en partij waren. In grote steden als Brussel, Antwerpen en Gent, werd de stadsarchitect daarom een verbod op een privépraktijk opgelegd.⁷⁴ In geen enkele West-Vlaamse stad was van een dergelijk verbod sprake, net omdat het loon bepaald in verhouding tot de 'beperkttere' omvang van de openbare werken te laag was om exclusiviteit te eisen.

DE RELATIE MET DE PROVINCIAAL ARCHITECTEN

In West-Vlaanderen waren op het lokale niveau (steden en gemeenten) niet alleen de stadsarchitecten actief, maar profileerden ook de provinciaal architecten zich als belangrijke actoren in het bouwbeleid.⁷⁵ Het ambt van provinciaal architect in West-

72 KORTRIJK, *Stadsarchief*, Modern Archief, 160; I. VAN DAEL, *Koninklijke academie voor schone kunsten te Kortrijk. Een geschiedenis van 1760 tot 1944*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Leuven, 1999, p. 34-35.

73 Benoeming van 16 december 1844. *De school- en letterbode, of bijdragen ter bevordering van onderwijs, letterkunde en geschiedenis* 2 (1845), p. 56.

74 BERTELS & VAN DE VIJVER, 'Belgian city architects', p. 128.

75 Voor de provinciaal architecten in West-Vlaanderen zie: CORNILLY, *Architect/*

Vlaanderen gaat terug tot 1807, toen het Leiedepartement de functie van *architecte-voyer du département de la Lys* in het leven riep. De bedoeling was niet louter om over een competente architect voor de bouwwerken van het Leiedepartement (en later het West-Vlaamse provinciebestuur) te beschikken, maar vooral ook om een sterkere controle op de gemeentelijke bouwwerken te kunnen uitoefenen, wat duidelijk tot uiting komt in de taakomschrijving van deze ambtenaar.⁷⁶ Hij werd belast met het ontwerp en de opvolging van de bouwwerken van het departement. Tevens werd hem de controle van de gesubsidieerde (gemeentelijke) bouwprojecten toevertrouwd, projecten waarvoor hij al dan niet als ontwerparchitect optrad. De rol van de West-Vlaamse provinciaal architect in de stadswerken werd in de verordening niet expliciet vastgelegd. Wel vermeldde de tekst in verband met de stadsarchitecten dat Brugge, Ieper, Kortrijk en Oostende hun stadsarchitect konden behouden.⁷⁷ Niettemin gaf de tekst duidelijk te kennen dat alle gemeenten - inclusief de steden met een stadsarchitect - voor de voorbereiding van hun bouwprojecten een beroep op de provinciaal architect konden doen.⁷⁸

De taakstelling van de provinciaal architect voor de gemeentewerken - met inbegrip van de werken in de steden - vertonen een belangrijke overlapping met de opdracht van de stadsarchitecten in stedelijke bouwprojecten: de voorbereiding en controle van bouwwerven. De lokale besturen behielden uiteraard wel de keuzevrijheid om een beroep te doen op de provinciaal architect of om de werken aan een andere architect toe te vertrouwen. In dat laatste geval werd de taak van de provinciaal architect beperkt tot

Ambtenaar. Voor een meer algemene situering van de Belgische situatie zie: IDEM, 'Het belangenconflict tussen architecturaal ontwerp en toezicht. Het ambt van provinciaal architect in het 19e-eeuwse België', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 40 (2010), p. 557-601.

76 'Arrêté pour la nomination d'un Architecte Voyer dans le Département (31 maart 1807)', in: *Recueil des arrêtés de la Préfecture de la Lys* (1807), p. 119-121.

77 Zie artikel 4: "Celles des villes de Bruges, Ostende, Ypres et Courtrai, qui ont un architecte ou directeur de leurs travaux, pourront le conserver, si le service l'exige (...)". in: *Recueil des arrêtés, décisions, lettres et autres actes de la Préfecture de la Lys* (1807), p. 120.

78 De steden met een stadsarchitect leverden, net zoals alle andere West-Vlaamse gemeenten, een financiële bijdrage aan het loon van de provinciaal architect (CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 57).

een controle van het ontwerp, het bestek en de goede uitvoering van de werken. Op basis van dit kader zou vermoed kunnen worden dat de provinciaal architect ook in de steden alle ontwerpen voor publieke bouwprojecten controleerde. Uit de praktijk blijkt echter dat de provinciaal architect in de steden die over een eigen stadsarchitect beschikten nauwelijks tussenkwam, niet als ontwerper en evenmin als controlerend ambtenaar. Veelbetekenend op dat vlak was de houding van gouverneur Felix de Mûelenaere bij de benoeming van Angelus De Lancker (1803-1878?) tot stadsarchitect van Tielt in 1838. In een nota aan provinciaal architect Jean-Augustin Van Caneghem (1770-1858) gaf de gouverneur aan dat hij de stad het recht tot het aanstellen van een stadsarchitect niet ontzegde, maar drong hij er wel op aan dat de provinciaal architect alle stukken zou blijven controleren.⁷⁹ Uit deze nota kan indirect afgeleid worden dat Van Caneghem de stukken van de stadsarchitecten normaal niet diende na te zien.

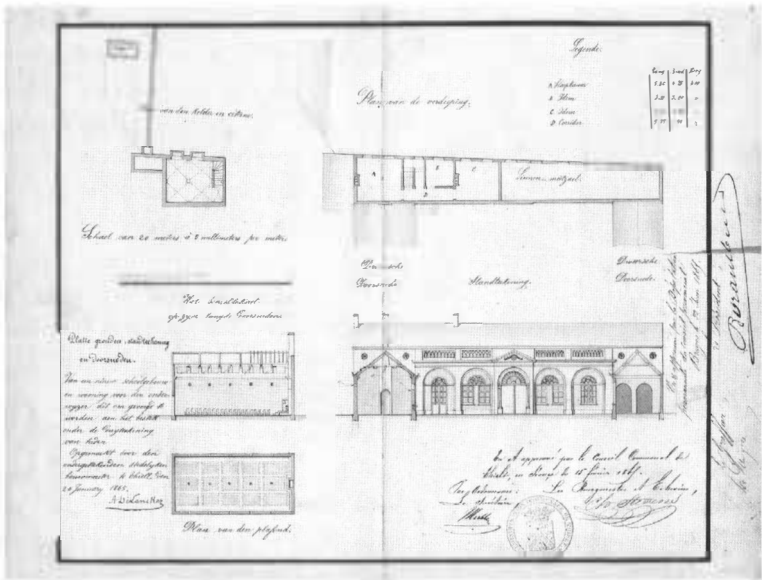
Met de aanstelling van Angelus De Lancker als stadsarchitect verdween de provinciaal architect grotendeels van het toneel in Tielt. Tot dan was Van Caneghem regelmatig in de stad actief geweest voor allerhande onderhoudswerken. Bovendien had hij in 1819-1820 met de neoclassicistische lakenmarkt in de Bruggestraat voor één van de markantste openbare gebouwen in Tielt getekend.⁸⁰ Een gelijkaardige situatie was te zien in andere steden. In Veurne tekende Van Caneghem bijv. in 1807 voor de uitbreiding van de stedelijke begraafplaats en ontwierp hij in 1825 een openbare pomp.⁸¹ Dergelijke opdrachten zouden ook in Veurne vanaf 1828 tot het takenpakket van de stadsarchitect behoren. In kleine steden zoals Diksmuide en Nieuwpoort, die nooit over een eigen architect beschikten, waren de provinciaal architecten wel duidelijk actief, zowel voor belangrijke verbouwingen en nieuwbouwprojecten als voor het regulier onderhoud van de stadsgebouwen.⁸²

79 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 696.

80 BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, A/1815-1830/Reeks 1/P.B./187b.

81 BRUGGE, *Rijksarchief*, Franse Hoofdbesturen, 2431; VEURNE, *Stadsarchief*, Nieuw Archief, 351.

82 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 297.

Ontwerp voor de verbouwing van de Lakenmarkt in Tiel tot stadsschool, opgemaakt door stadsarchitect Angelus De Lancker in 1865. Het neoclassicistische gebouw was een ontwerp van provinciaal architect Jean-Augustin Van Caneghem. (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 4^e afdeling, 351 / foto Dominique Provost).

De provinciaal architecten bleven in de steden met een stadsarchitect wel actief voor de provinciale bouwprojecten. Naast enkele grote werven - waaronder het gerechtsgebouw in Kortrijk en de Brugse Sint-Salvatorskathedraal - zijn op dat vlak vooral de rijks-wachtkazernes vermeldenswaardig, tot 1899 een provinciale verantwoordelijkheid.⁸³ In Brugge ontwierp René Buyck (1850-1923) in 1880-1881 de nieuwe rijkswachtkazerne langs de Coupure, in Menen maakte Croquison in 1865-1874 plannen voor enkele verbouwingen van de rijkswachtkazerne, in Oostende was Pierre Buyck verantwoordelijk voor een uitbreiding van de kazerne in 1874.⁸⁴ In uitzonderlijke gevallen deden stadsbesturen voor prestigieuze stedelijke bouwprojecten wel een beroep op de provinciaal architect, wat geïnterpreteerd zou kunnen worden als het opzij-

83 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 95-98.

84 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 1964, 1966, 1967; BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, 3^e afdeling, 3959.

schuiven van de stadsarchitect, al speelden veelal andere motieven bij deze keuze. Pierre Nicolas Croquison kreeg in 1869 van het Tieltsse stadsbestuur de opdracht om de plannen voor een nieuw stadhuis met vredegerecht te tekenen, samen met de verbouwing van het voormalig klooster van de alexianen om het in te richten als politiecommissariaat, bureau voor het armenbestuur en conciërgerie.⁸⁵ Voor een deel van het bouwproject kon de stad een beroep doen op provinciale en nationale subsidies, wat betekende dat de plannen hoe dan ook een goedkeuring van de bevoegde provinciaal architect moesten krijgen. Door onmiddellijk de provinciaal architect met de opdracht te belasten hoopte het stadsbestuur mogelijk om elke discussie met het provinciebestuur te vermijden, aangezien ontwerp en controle van het bouwdoossier zo in handen van één en dezelfde persoon kwamen. Croquison zou ook in Veurne enkele opdrachten krijgen, maar omdat deze stad niet tot zijn werkgebied behoorde, trad hij hier als privé-architect op. Zijn aanstelling als architect voor de restauratie van de gotische Sint-Walburgakerk in Veurne had hij vermoedelijk te danken aan zijn functie als briefwisselend lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten, waarbij het stadsbestuur dus een architect met een duidelijke band met één van de goedkeurende instanties aanstelde.⁸⁶ In sommige steden die niet over een stadsarchitect beschikten, werd vanaf de late 19e eeuw soms ook de directeur of de leraar bouwkunde van de plaatselijke Teken- of Nijverheidsschool aangezocht voor het ontwerp van publieke gebouwen, figuren waarvan de deskundigheid niet in twijfel getrokken werd. In Izegem werd vanaf 1895 bijv. herhaaldelijk een beroep gedaan op Jules Vercoutere (1863-1925).⁸⁷

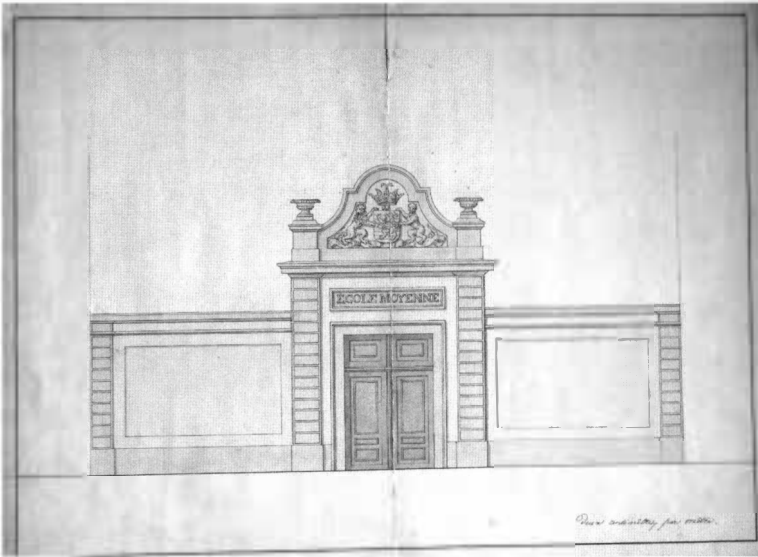
DE STADSARCHITECTEN EN HET WEST-VLAAMSE STADSBEELD

Stadsarchitecten speelden in de 19^e eeuw een belangrijke rol in de transformatie van de steden. Met ontwerpen voor openbare gebouwen en de restauratie van het historisch patrimonium

85 R. OSTYN, *Historische stedenatlas van België. Tielt*, Brussel, 1993, p. 102-104; TIELT, *Stadsarchief*, Modern Archief, 2873 en 2875.

86 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 462-465.

87 Vercoutere was opgeleid aan de Sint-Lucasschool in Gent (J. CORNILLY, 'Architect Jules Vercoutere en Izegem', in: *In de Steigers*, 18 (2011), nr. 4, p. 95-109).

Ontwerp van de Brugse stadarchitect Jean-Brunon Rudd voor de bouw van een poort voor het Atheneum in de Boomgaardstraat in Brugge (BRUGGE, Stadsarchief).

wisten ze vanuit hun officiële functie niet alleen in belangrijke mate hun stempel op de architectuur in hun stad te drukken, maar tevens hun (artistieke) reputatie te versterken. Jean-Brunon Rudd (1792-1870) gaf bijv. met zijn ontwerpen voor onder meer stadsscholen, een stedelijk slachthuis en straatverbredingen mee gestalte aan de uitbouw van Brugge tot een moderne provincie-stad.⁸⁸ Rudd werd in 1870 opgevolgd door Louis Delacenserie (1838-1909), die in 1862 de *Prix de Rome* behaald had en op dat ogenblik ongetwijfeld als de meest getalenteerde jonge Brugse architect gold. Hij verwierf in de jaren 1870 met zijn historiserende restauraties van Brugse monumenten en zijn sterke banden met de Brugse culturele wereld de status van belangrijkste Brugse architect. Zijn stempel op het gezicht van het 19^e-eeuwse Brugge is onmiskenbaar.⁸⁹ Op de Brugse Burg alleen al was hij betrok-

88 J. VAN CLEVEN, 'Rudd, Jean Brunon', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 12, Brussel, 1987, k. 634-639.

89 Voor Delacenserie zie o.a. B. BEERNAERT, 'Louis Delacenserie (1838-1909)', in: *Museum Bulletin*, 29 (2009), nr. 3, p. 15-22; L. VERPOEST, 'de la Censerie, Louis', in: A. VAN LOO (red.), *Repertorium van de Architectuur in België van 1830 tot heden*,

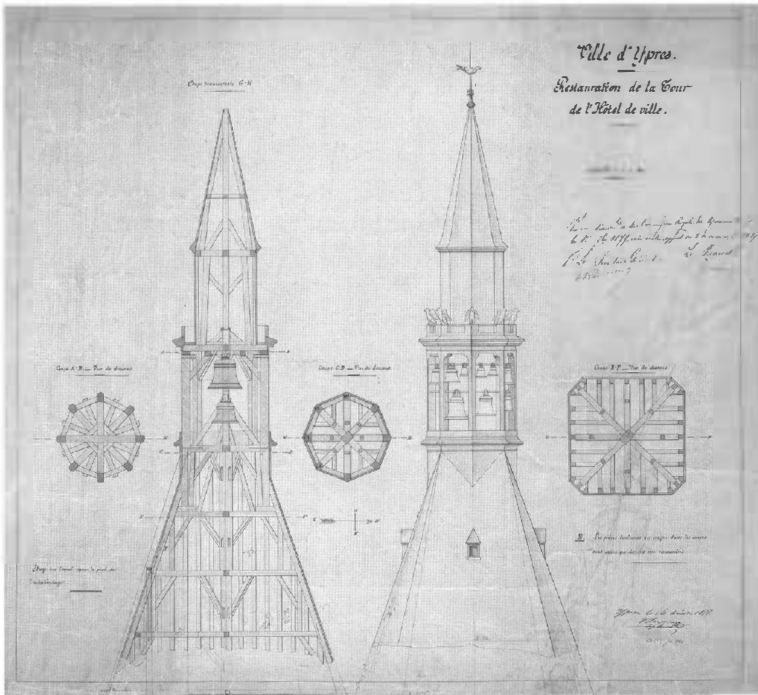

De Minnewaterkliniek in Brugge, een ontwerp van de Brugse stadsarchitect Louis Delacenserie. Foto van de Ieperse fotograaf Véron De Deyne (GENT, *Universiteitsbibliotheek*).

ken bij de restauratie of de verbouwing van de Burgerlijke Griffie (1875-1881), de Proosdij (1907), het stadhuis (1890-1905), de Sint-Basiliuskapel en basiliek van het Heilig Bloed (1870-1877/1889-1894). Veelbetekenend voor Delacenseries positionering in Brugge is dat hij zijn grootste neogotische nieuwbouwprojecten niet in opdracht van het stadsbestuur realiseerde maar wel van de Belgische staat, het provinciebestuur en de Commissie van Burgerlijke Godshuizen: de Rijksnormaalschool (vanaf 1879), het complex van Provinciaal Hof en postgebouw (vanaf 1880) en de Minnewaterkliniek (vanaf 1885). Hij had deze opdrachten zowel aan zijn 'artistieke' reputatie als aan de bemiddeling van de Brugse culturele wereld te danken.

Ontwerpen van de stadsarchitecten zijn ruim vertegenwoordigd in de verzameling kaarten en plannen in het Kortrijkse Rijksarchief,

Antwerpen, 2003, p. 244-245; I. VAN OYEN, 'De neogotische beweging in Brugge in de negentiende eeuw met architect Louis Delacenserie', in: *De Gidsenkring*, 26 (1988), nr. 2, p. 16-37.

Ontwerp van de Ieperse stadarchitect François Heyninx voor herstellingswerken aan het belfort uit 1877 (BRUGGE, *Westflandrica - Provinciale Erfgoedbibliotheek* / foto Hugo Maertens).

een duidelijke indicatie van hun ontwerpactiviteiten.⁹⁰ Leopold De Geyne (1836-1916) tekende tijdens zijn bijna veertig jaar durende carrière onder meer voor een overdekte vismarkt (1871), de Sint-Elooiskerk (1882), de aanleg van het Plein (1884), de bouw van een kiosk (1886), een depot voor de brandweer (1890) en de nijverheidsschool (1895), en de restauratie van het stadhuis (vanaf 1872), de toren van de Sint-Maartenskerk (1875-1786), de grote hallen (vanaf 1892) en de Broeltorens (1873).⁹¹ In Oostende was

90 In deze verzameling werden heel wat plannen uit het modern stadsarchief van Kortrijk opgenomen. Het gaat vooral om werk van Jean-Baptist Casaer, Camille Dehults, Pierre Nicolas Croquison en Leopold De Geyne (E. HUYS, *Catalogus van de verzameling kaarten, plattegronden en andere afbeeldingen van het Rijksarchief te Kortrijk*, Brussel, 2003; E. VAN HOONACKER, *Ikonografie van Kortrijk*, Kortrijk, 1977).

91 DEBRABANDERE, *Kortrijkse gevels*, p. 184; VAN HOONACKER, *Ikonografie van Kortrijk*, p. 115, 152, 187, 202, 214-217, 386.

de uitbouw van de stad tot een moderne badplaats in handen van stadsingenieur Auguste Verraert en zijn team van architecten, een performante dienst die in de periode 1890-1914 het ontwerp van bijna alle openbare gebouwen in handen had.⁹² Jules Coomans (1871-1937) kon onmiddellijk na zijn benoeming tot stadsarchitect van Ieper in 1895 een grootschalige restauratiecampagne van de belangrijkste Ieperse monumenten aanvatten, een project dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog grotendeels voltooid was. Enkel de toren van de Sint-Maartenskerk wachtte nog op voltooiing.⁹³ Opmerkelijk is dat Coomans hiermee veel actiever was als ontwerpend architect dan zijn voorgangers François Heyninx (1847-?) en Gustave Demazière (1831-1890), die in de eerste plaats met meer technische opdrachten belast werden zoals de verbetering van het rioleringsnet, de drinkwatervoorziening en de verka-veling van delen van de vestingen.

De carrière van Jozef Vinck (1832-1915), stadsarchitect in Veurne van 1868 tot 1903, is eveneens exemplarisch op dit vlak. De uit Lier afkomstige en aan de Antwerpse academie opgeleide architect verhuisde in 1869 naar Veurne nadat hij er tot stadsarchitect en leraar aan de plaatselijke academie benoemd was. Tijdens het laatste kwart van de 19^e eeuw leidde hij de restauratie van zowat alle belangrijke openbare gebouwen in Veurne, ingrepen die gekenmerkt werden door een teruggrippen naar de lokale renaissancearchitectuur. Illustratief is de restauratie van het voormalige Vleeshuis aan de Grote Markt (1895), waarvan hij de voorgevel in neorenaissancestijl reconstrueerde zodat het gebouw meer in overeenstemming zou zijn met de andere gevels op de Grote Markt. Het resultaat kon op de goedkeuring van de lokale bevolking rekenen en werd door velen als een terugkeer naar de oorspronkelijke toestand beschouwd. Het grootschalig restauratieprogramma van de Veurnse monumenten, gerealiseerd onder impuls van burgemeester Daniël De Haene (1885-1912), werd in 1895 als voltooid beschouwd en dat jaar werden

92 CORNILLY, 'Bouwen aan de Koningin', p. 166-167.

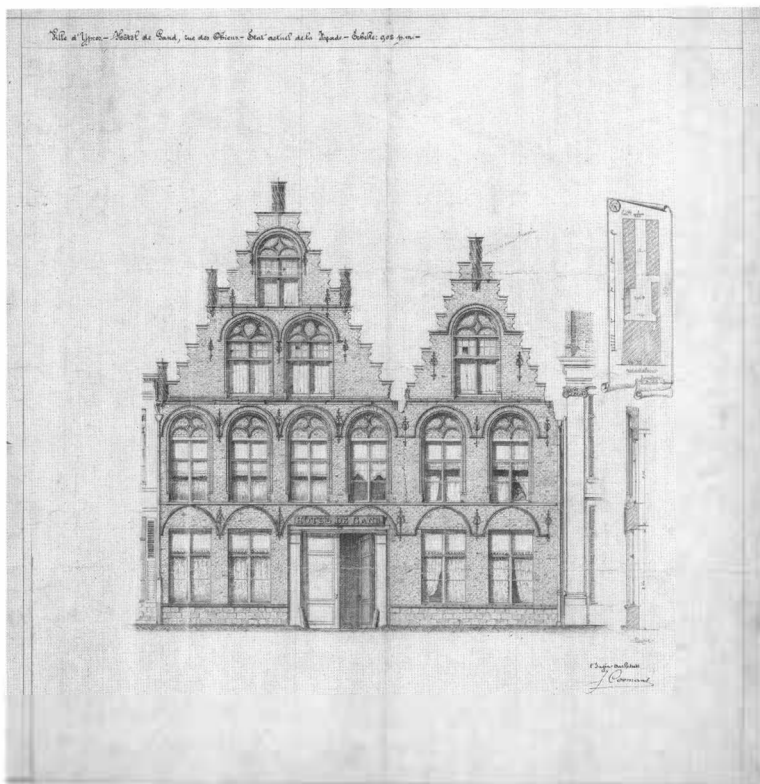
93 CONSTANDT, 'Ieper zal herrijzen!', p. 69-73. De benoeming van een niet uit Ieper afkomstige figuur - ten koste van de Ieperse ingenieur-architect Georges Lernould - was overigens in de lokale pers onderwerp van scherpe kritiek geweest ('La nomination de l'Ingénieur', in: *La Lutte - De Strijd*, 1 juni 1895, p. 5).

Het Spaans Paviljoen en het voormalig Vleeshuis op de hoek van de Ooststraat en de Grote Markt in Veurne. Beide gebouwen werden ingrijpend gerestaureerd naar de plannen van stadsarchitect Jozef Vinck. Foto uit 1910 (GENT, Universiteitsbibliotheek).

daarom samen met het neogotische station de ‘herstelde pronkgebouwen’ feestelijk ingewijd.⁹⁴ De restauraties versterkten zowel de faam van de stad, van het stadsbestuur als van zijn stadsarchitect, zoals blijkt uit een bijdrage in het tijdschrift *Kunst*, waarin Edw. Schelstraete schreef: “*Veurne is een steedje waar sichtigend eenige jaren, vooral met het tegenwoordige gemeentebestier, onder oogpunt van kunstbeweging, eenen overgrooten stap in den vooruitgang werd gedaan. (...) Maar hoe en is Veurne, nu meer als ooit, niet aantrekkelijk en bewonderenswaardig geworden, na la de groote kunstwerken die, in deze laatste tijden, aldaar uitgevoerd werden! Al de burgerlijke gebouwen wierden hersteld al buiten en al binnen, met veel smaak en kennis, onder de leiding van den stadsbouwmeester Jozef Vinck. Het*

94 J. VAN ACKER, ‘De restauraties van de historische gebouwen in Veurne in de negentiende eeuw’, in: *De Gidsenkring*, 31 (1993), nr. 3, p. 3-32; E. VANDEWEGHE, *De verouderde steden. Of hoe de historische stad vorm kreeg in een eeuw van modernisering (1860-1960)*: Aalst, Dendermonde, Oudenaarde en Veurne, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 2013.

Opmeting van Jules Coomans ter voorbereiding van de restauratie van het *Hôtel de Gand* in Leper, ca. 1905 (BRUGGE, *Westflandrica* - Provinciale Erfgoedbibliotheek, ARCo00261 / foto Hugo Maertens).

Belfort, het Stadhuis (het oud schepenhuis), het Gerechtshof (de oude kastelnij of landhuis), het oud Paviljoen der spaansche officieren, de oude Vleeschhalle en het Wachthuis, al die merkwuerdige gebouwen hebben een nieuw kunstkleed gekregen". Schelstraete prees aan het einde van zijn artikel ook het nieuwe bisschoppelijk college, opgetrokken in 1892 naar de plannen van de Roeselaarse stadsarchitect Désiré Denys (1843-1917), "een kunstgebouw in lichten vlaamschen trand".⁹⁵

95 "sichtend" betekent "sedert" (E. SCHELSTRAETE, 'De kunstgeest in Veurne', in: *Kunst. Tijdschrift voor kunst en letteren*, 2 (1898), p. 179-182).

Denys had dit ontwierp niet in zijn hoedanigheid van stadsarchitect gemaakt, al verwees Schelstraete wel naar hem als ‘den stadsbouwmeester van Rousselaere’. Het wijst erop dat, zoals eerder aangehaald, stadsarchitecten de mogelijkheid hadden om naast hun officieel ambt ook een privépraktijk uit te bouwen, met een bureau waarin vaak jonge architecten het vak in de praktijk konden leren. De stadsarchitecten kregen soms opdrachten voor woningen in de stad waar ze officieel aangesteld waren, en waar ze dus controle op de woningbouw uitoefenden. Leopold De Geyne ontwierp bijv. tijdens het laatste kwart van de 19e eeuw verschillende neoclassicistische herenhuizen in de Doorniksewijk in Kortrijk in opdracht van kapitaalkrachtige burgers. Jules Coomans kreeg een aantal opdrachten voor de restauratie van privéwoningen, waaronder het gotische *Hôtel de Gand* in de D’Hondtstraat. In Veurne tekenden in de periode 1880-1914 de stadsarchitecten Jozef en Jaak Vinck voor het grootste deel van de historiserende woningontwerpen, een dominantie die ten dele een gevolg van hun openbaar ambt was.⁹⁶ Dit ogenschijnlijke monopolie van de stadsarchitecten op het bouwen in hun stad kon aanleiding geven tot wrijvingen en kritiek, zoals onder meer bleek na de dood van de Brugse stadsarchitect Charles De Wulf. Deze had, samen met Louis Delacenserie, niet alleen de meeste grote bouw- en restauratieprojecten in handen gehad, maar ontwierp ook heel wat woonhuizen. *De Gazette van Brugge* verwees naar aanleiding van de door het stadsbestuur gestemde afschaffing van het ambt van stadsarchitect naar de klachten die hadden weerklonken: “Ten tijde dat M. Delacenserie stadsbouwmeester was, hoorde men dikwijls: ‘t Is al voor M. Delacenserie! Toen M. De Wulf zaliger aan M. Delacenserie opgevolgd had, hoorde men het zelfde liedje. Men sprak niet alleen of zelfs niet voornamelijk van de officieele bestellingen; maar men bedoelde vooral bovenal het werk dat bijzonderen aan den stadsbouwmeester toevertrouwen. Velen beweerden dat men naar dien bouwmeester ging omdat hij stadsbouwmeester was”.⁹⁷

96 VANDEWEGHE, *De verouderde steden*, p. 488, 552-553.

97 *Gazette van Brugge*, 7/3/1904, p. 2. De kritiek is ten dele gelijklopend met deze op het monopolie van de provinciaal architecten (CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 89-91, 211-215)

LOUHAN - J. ROUTERS-DEK., IMP-ÉDITEUR.

FAÇADES RUE ST-JACQUES A BRUGES.

PHOT. E. HELLEMANS. - BRUXELLES.

IMPRIMERIE CH. DE WULF.

BRUGES (BRUGGE)

De huizen in de Sint-Jacobsstraat 50-56 te Brugge, ontworpen door de architecten Etienne Timmerly en Charles De Wulf. De foto werd in 1911 gepubliceerd in het Belgische architectuurtijdschrift *L'Émulation* (BRUGGE, *Westflandrica - Provinciale Erfgoedbibliotheek*).

HET AMBT ALS BEWIJS VAN DESKUNDIGHEID

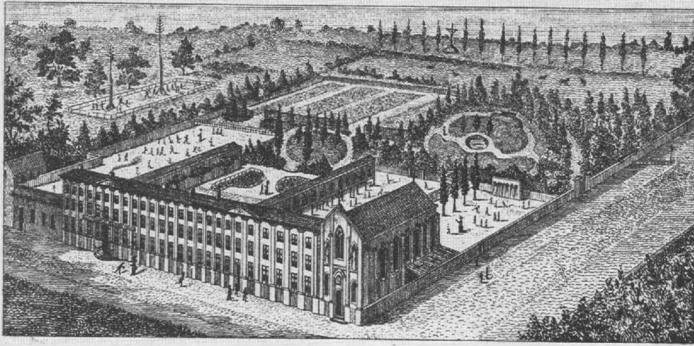
Een wettelijke erkenning van het beroep van architect zou slechts in 1939 realiteit worden. Tot dan kon iedereen als ontwerper van gebouwen optreden, ongeacht zijn opleiding. Voor lokale besturen was het echter van groot belang om voor hun bouwwerken een beroep te kunnen doen op een deskundig architect, te meer al hun (gesubsidieerde) bouwwerken door de hogere overheden goedgekeurd moesten worden op basis van een advies van de provinciaal architect.⁹⁸ Een ontwerp voor de bouw van een sacristie voor de Sint-Medarduskerk van Wijtschate van een zekere H. Alleman bijv. werd in 1891 resoluut afgewezen door provinciaal architect Alfons Naert (1839-1907), waarna een nieuw ontwerp opgemaakt werd door een *homme compétent*.⁹⁹ Het hoeft in deze context dan ook niet te verbazen dat gemeentebesturen voor het ontwerpen van kerken, pastorieën, gemeentescholen of gemeentehuizen een beroep deden op een stadsarchitect uit de regio. Het bekleden van een publiek ambt werd dus beschouwd als het beschikken over de nodige deskundigheid zowel voor de architecturale als administratieve aspecten van het bouwdoosier. De stadsarchitecten konden op die manier het bouwen in de dorpen in een straal van een tiental kilometer rond hun stad beheersen. Vanaf 1883 zou de impact van de stadsarchitecten op de publieke gebouwen in kleine gemeenten nog vergroten, een logisch gevolg van een ontwerpverbod dat de provinciaal architecten dat jaar werd opgelegd.¹⁰⁰ De stadsarchitect verwierf zo niet alleen het statuut van de belangrijkste architect binnen de eigen stad, maar werd ook één van de toonaangevende figuren in de regio. Samen met de provinciaal architecten en een beperkte groep privéarchitecten werden de stadsarchitecten de actoren die het publieke bouwen in de plattelandsgemeenten domineerden.

De Roeselaarse stadsarchitect Gustaaf Charlier (1812-1883) werkte bijv. regelmatig in opdracht van gemeentebesturen uit het arrondissement Roeselare, getuige ontwerpen voor onder andere

98 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 175-184.

99 BRUGGE, *Provinciaal Archief West-Vlaanderen*, 3e afdeling, 3772.

100 Tot dat jaar hadden de provinciaal architecten de publieke bouwwerken in plattelandsgemeenten gedomineerd (CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 131-132, 281-283).

COLLÈGE ÉPISCOPAL ET ÉCOLE MOYENNE DE POPERINGHE

Zicht op het bisschoppelijk college van Poperinghe met rechts de uitbreiding en de neo-gotische kapel, ontworpen door Pierre Nicolas Croquison. Lithografie uit de 19e eeuw (BRUGGE, *Westflandrica - Provinciale Erfgoedbibliotheek*, ICO200379).

herstellingswerken aan de kerk van Beveren (1877), voor de bouw van een sacristie en een doopkapel in Rumbeke (1856) en lagere scholen in Moorslede (1855) en Ardooië (1849). De Tieltsche stadsarchitect Angelus De Lancker (1803-1878) was sterk actief in het arrondissement Tielt, met ontwerpen voor onder meer de pastorieën van Egem (1843) en Schuiferskapelle (1856) en gemeentescholen in Aarsele, Oeselgem (1870) en Dentergem.¹⁰¹ Zowel Charlier als De Lancker werden in 1859 door het provinciebestuur aangesteld om de lagere gemeentescholen in resp. de arrondissementen Roeselare en Tielt op te meten, wat hun aanwezigheid op het terrein ongetwijfeld versterkte.¹⁰² Pierre Nicolas Croquison was tijdens zijn ambtsperiode als stadsarchitect van Kortrijk over de hele provincie West-Vlaanderen actief. Dankzij de steun van de Brugse bisschop Jean-Baptiste Malou (1809-1864) kon Croquison zich profileren als de architect van de katholieke Kerk. Het resulteerde in ontwerpen voor parochiekerken in Lowingen (1846), Sint-Kruis (1851), Izegem (1852), Dentergem (1853), Bossuit

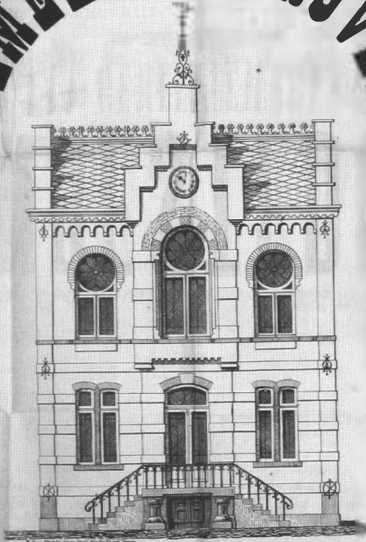
¹⁰¹ CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 694, 702-703.

¹⁰² CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 157.

Provincie
Westvlaanderen.

Arrondissement
van Ieperen.

GEMEENTE PROVEN

AANBESTEDING VAN GEMEENTEWERKEN.

Den **MAANDAG 1 FEBRUARI 1869**, om twee ure namiddag, zal er in de Sekretarij der gemeente Proven, overgegaan worden tot de openbare aanbesteding, met geschreven aanbiedingen (soumissien) en daarna met afbod der bouingswerken van een **GEMEENTEHUIS** met Wooning voor den Veldwachter, Politiezaal en Bergplaats voor brandpompen, waarvan de kosten te zamen begroot zijn op fr. **13,721-78**.

Het bodder van voortvreesde met betrekking tot de bouw, zijn afschikbaar bij de Sekretarij der gemeente Proven op den Maandag en Vrijdag van 9 tot 12 ure namiddag.

PROVEN den 13 Oktober 1868.

DE SCHRIJFT AANB.
VANDERMEERSCH

DE BURGHEESTER EN SCHEPENEN.
R. MAZEMAN DE COUTHOVE.

Bouwerijge-Maatschappij. — Drukkerij van ALLAERT-CARON.

Affiche voor de aanbesteding van het gemeentehuis van Proven uit 1869, een ontwerp van de Veurnse stadsarchitect Jozef Vinck (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 2558).

(1854) en Sint-Denijs (1855); voor de uitbreiding van de kerken van Gijzelbrechtegem (1849) en Ooigem (1854); en uitbreidingen van het Klein Seminarie in Roeselare en de bisschoppelijke colleges van Ieper, Kortrijk en Poperinge.¹⁰³ De Veurnse stadsarchitect Jozef Vinck groeide vanaf 1870 uit tot één van de belangrijkste architecten in de regio Veurne-Ieper. Het resulteerde in een belangrijk aantal ontwerpen voor parochiekerken, pastorieën en gemeentescholen, waaronder de uitbreiding van de Sint-Jan-Baptistkerk in Dikkebus (1869), de kerk van Elverdinge (1869, niet uitgevoerd), de restauratie van de kerk van Steenkerke (1885), de Sint-Pieterskerk in De Panne (1891), de Sint-Bertinuskerk in Bulskamp (1893), de pastorie van Wulpen (1890), het gemeentehuis van Proven (1870), de gemeenteschool van Nieuwkapelle (1879, niet uitgevoerd), de uitbreiding van de meisjesschool van Oostduinkerke (1872) en de scholen van Lampernisse (1876) en Bootshoeke (1898).¹⁰⁴

DE EERSTE WERELDOORLOG ALS BREUKLIJN?

Toen in 1914 de Eerste Wereldoorlog uitbrak, leken de hoogdagen voor de stadsarchitecten als ontwerpers van openbare bouwprojecten tot het verleden te behoren. In Brugge was het ambt van stadsarchitect in 1904 afgeschaft en hadden de architecten in de Technische Dienst vooral een adviserende en ondersteunende rol gekregen. De Technische Dienst trad - in de figuur van stad-singénieur Salmon - wel nog op als ontwerper van infrastructu-rele en kleine bouwwerken, zoals bijv. voor de heropbouw van de Koningsbrug in 1912.¹⁰⁵ In andere steden waar het ambt van stadsarchitect nog in voege was - zoals Kortrijk, Menen, Torhout en Veurne - werden de stadsarchitecten maar nog in heel beperkte mate in het architecturale ontwerp als dusdanig ingeschakeld, wat bijv. duidelijk naar voor komt in de carrières van de Kortrijkse stadsarchitect Jozef Demeere (1868-1947) en de Veurnse stadsarchitect Jaak Vinck. De verklaring is wellicht meer-

103 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 499-500. Zie ook Croquisons sollicitatiebrief van 30 oktober 1858 (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief Provincie West-Vlaanderen, 3^e afdeling, 1977B).

104 CORNILLY, *Architect/Ambtenaar*, p. 735-736.

105 C. SALMON, *Le pont du roi. Son origine. Sa reconstruction en 1912*, Brugge, 1914.

voudig. Stadsbesturen evolueerden vanaf de vroege 20^e eeuw vermoedelijk naar een meer ambtelijke invulling van de functie van stadsarchitect, waarbij deze in de eerste plaats moest toezien op het regulier onderhoud van de stedelijke eigendommen en een naleving van de stedelijke bouwreglementeringen.¹⁰⁶ Tijdens het internationaal stedenbouwcongres, gehouden in 1913 in Gent, had Louis Van der Swaelmen (1883-1929) ook al gepleit voor het inperken van de ontwerpbevoegdheden van de stadsarchitecten want *“Accorder le privilège des conceptions artistiques à l’architecte communal ou pis encore à l’ingénieur, c’est créer en faveur de ces fonctionnaires un monopole absolument injuste et pernicieux.”* In de rest van zijn betoog toonde hij zich duidelijk voorstander van een adviserende stadsarchitect, bij voorkeur bijgestaan door een stedelijke adviescommissie.¹⁰⁷ Hij werd sterker dan voorheen een ‘ambtenaar’ die het stadsbestuur moest adviseren bij haar beslissingen.¹⁰⁸ Met een dergelijke invulling van het ambt kwamen de stadsbesturen overigens tegemoet aan de verzuchtingen van de architecten, die zich vanaf de late 19e eeuw sterker georganiseerd hadden als beroepsgroep en dus ook duidelijker hun stem konden laten horen.¹⁰⁹ Het aanspreken van deskundige privé-architecten was voor veel stadsbesturen omstreeks 1900 ook eenvoudiger geworden omdat een groter aantal goed opgeleide architecten actief was, mede als gevolg van de overheidsinspanningen op het vlak van onderwijs en van de oprichting van de Sint-Lucasschool in Gent in 1862. Provincieraadslid François Van den Abeele vatte het in 1880 naar aanleiding van de geplande hervorming van het ambt van provinciaal architect in West-Vlaanderen treffend samen: *“heden zijn onze kunstscholen vermenigvuldigd en van gemakkelijken toegang; zij brengen talrijke bouwmeesters van waarde voort. Iedere gemeente zal iemand vinden voor haar gewone wer-*

106 Zie o.a. VANDEWEGHE, *De verouderde steden*, p. 520-525.

107 *Premier congrès international et exposition comparée des villes*, Brussel, 1913, dl. 1, p. 194.

108 Zie later ook: P. GILLES, ‘De ville en ville, l’effort flamand ... periple en Flandre’, in: *Bâtir*, 6 (1937), nr. 50, p. 1014-1020.

109 In 1910 werd de ‘Bouwmeesterskring van West-Vlaanderen’ opgericht, een beroepsorganisatie die werkte onder de koepel van de in 1872 opgerichte *Société Centrale d’Architecture de Belgique* (SCAB) en de belangen van de beroepsgroep verdedigde (CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 90-91).

ken en voor de meer belangrijke of bouwkundige gebouwen vragen de gemeenten ontwerpen aan bekende kundige bouwmeesters".¹¹⁰ Daarenboven lijkt het erop dat aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog het aantal grote stedelijke nieuwbouw- en restauratieprojecten sterk was afgenomen, een logisch gevolg van de talloze initiatieven uit het laatste kwart van de 19e eeuw.

Het beeld voor het interbellum is hoe dan ook niet eenduidig.¹¹¹ In Veurne had Jaak Vinck na de Eerste Wereldoorlog inderdaad een in hoofdzaak adviserende rol, terwijl voor opdrachten de privé-architecten - met figuren als Camille Van Elslande (1890-1962) - sterk aan belang wonnen. In Menen werden heel wat van de stedelijke bouwprojecten wel nog aan de stadsarchitecten Cajetan Halsberghe en Gaston Boghemans (1891-1984) toevertrouwd.¹¹² In Ieper en Roeselare, twee van de tijdens de Eerste Wereldoorlog zwaar getroffen West-Vlaamse steden, kregen de stadsarchitecten een cruciale rol in de wederopbouw. Al tijdens de oorlogsjaren hadden ze van het stadsbestuur de opdracht gekregen om met de voorbereidingen te starten. Jules Coomans was in mei 1915 het zwaar gehavende Ieper ontvlucht en had daarbij zijn volledige plannenarchief meegenomen. In het Noord-Franse badplaatsje Wimereux startte hij in overleg met burgemeester René Collaert (1848-1927) met de voorbereiding van de wederopbouw. Een algemeen rooilijnplan werd opgemaakt en de krachtlijnen voor de in zijn ogen te hanteren wederopbouwstijl werden vastgelegd. Na de wapenstilstand zou hij de kans krijgen om zijn visie in grote lijnen door te voeren en de plannen voor de wederopbouw van de belangrijkste historische en beeldbepalende panden te tekenen.¹¹³ De Roeselaarse burgemeester Jan Mahieu-Liebaert (1874-1947) verliet in 1917 zijn zwaar gehavende stad en kwam in 1917 door de

110 CORNILLY, *Architect en ambtenaar*, p. 63.

111 Voor het interbellum zijn beperkte gegevens beschikbaar in: VAN ACKER, 'De stadarchitecten', p. 412-414; VANDEWEGHE, 'Between public and private: town architects in Belgium during the interwar period', in: *Planning Perspectives*, 26 (2011), nr. 1, p. 105-118; IDEM, *De verouderde steden*.

112 G. DELAHOUTRE, *Gaston Boghemans. Architect*, Menen, 1986; GILLES, 'De ville en ville', p. 118-119.

113 CONSTANDT, 'Ieper zal herrijzen!', p. 75-88; J. CORNILLY, 'Gevraagd: architecten. Kiezen tussen alternatieven', in: *Bouwen en wederopbouw. 1914/2020. Architectuur in de Westhoek*, Ieper, 2009, p. 117-141.

bemiddeling van de Roeselaarse beeldhouwer Jules Lagae (1862-1931) met een aantal architecten uit de hoofdstad in contact. René Doom (1884-1961) kreeg samen met Arthur Verhelle (1865-1951) en Jerome Vermeersch (1884-1963) de opdracht om een algemeen aanleg- en uitbreidingsplan voor de wederopbouw van Roeselare op te maken.¹¹⁴ Toen in 1919 het Roeselaarse stadsbestuur de positie van stadsarchitect vacant stelde, viel de keuze op René Doom, een beslissing die ongetwijfeld het gevolg was van zijn werk tijdens de oorlogsjaren.¹¹⁵ Doom zou mee zijn stempel drukken op de wederopbouw van de Grote Markt met de uitbreiding van het stadhuis en een aantal huizen. De baksteenarchitectuur met een sterk doorgedreven (moderne) interpretatie van de regionale vormtaal zou richtinggevend blijken voor heel wat wederopbouwprojecten in de rest van de stad. De invulling van de functie van de stadsarchitect tijdens het interbellum lijkt dus te verschillen van stad tot stad, en bovendien niet steeds te beantwoorden aan eventuele stedelijke bepalingen omtrent het ambt. Verder onderzoek naar stadsarchitecten tijdens het interbellum kan het beeld enkel maar vervolledigen en nuanceren.

¹¹⁴ F. CALLEWAERT, *Roeselare leeft weer*, Roeselare, 1994, p. 23-27

¹¹⁵ K. DE BEUCKELAER, *Het architecturale oeuvre van René Doom tijdens het interbellum te Roeselare*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Gent, 2008, p. 45-49.

BIJLAGE

OVERZICHT VAN DE STADSARCHITECTEN IN WEST-VLAANDEREN

Blankenberge

?-1880?	Charles Lebrun (?-?)
1880?-1925	Felix Cosman (1857-1935)

Brugge

1780-1808?	Jacques sr. Drubbele (1730-1816)
1808?-1816	Jacques jr. Drubbele (1771-1848)
1816-1830	Jan-Robert Calloigne (1775-1830)
1830-1870	Jean-Brunon Rudd (1792-1870)
1870-1892	Louis Delacenserie (1838-1909)
1892-1904	Charles De Wulf (1865-1904)

Heist

Voor 1888-1903	Louis Bailyu (?-?)
1904-1912	Jos Collart (?-?)
1914-1928	Alfons Neiryneck (1852-1930)
1929-?	Gustaaf Bailyu (1898-1973)

Ieper

1808?-1828	Philippe Doncker (1761-1828)
1828-1870	Livinius Degels (1796-1879)
1870-1882	François Heyninx (1847-?)
1884-1890	Gustave Demazière (1831-1890)
1890-1895	Emile Temmerman (?-1899)
1895-1931	Jules Coomans (1871-1937)

Knokke

1905-1935?	Jules Constant Wassenhove (1878-1935)
------------	---------------------------------------

Kortrijk

1774-1833	Jean-Baptist sr. Casaer (1747-1833)
1833-1840	Camille Dehults (1803-1857)
1841-1858	Pierre Nicolas Croquison (1806-1887)
1858-1871	Aimé Denis (1817-1871)

1871-1910 Leopold De Geyne (1836-1916)
1910-1936 Jozef Demeere (1868-1947)

Menen

1864-1883 Gustave Demazière (1831-1890)
1883-1884 Auguste Deetens (1847-1884)
1884-1894 Alloïs Callebert (1826-1894)
1894-1903 François Berdal (1857-1903)
1903-1935? Cajetan Halsberghe (?-?)
1936-... Gaston Boghemans (1891-1984) - start in 1928 als toegevoegd bouwmeester

Nieuwpoort-Bad (Oostduinkerke)

1930-1940? Laurent Bruggeman (1902-1940)

Oostende

1803?-1814? François Weysen (?-?)
1814?-1848? Pierre Van Hercke (?-?)
1848?-1880 Pierre jr. Van Hercke (1819-1885)
1889-1934 Auguste Verraert

Poperinge

?-1842 Charles Druant (?-?)
1842-1881 Louis Maertens (1801-1881)

Roeselare

1841-1883 Gustaaf Charlier (1812-1883)
1883-1917 Désiré Denys (1843-1917)
1920-1949 René Doom (1884-1961)

Tielt

1838-1878 Angelus De Lancker (1803-1878?)
1879-1893 Gustaaf Hoste (1850-1918)

Torhout

?-1921 Jan Van Hollebeke (1820-?)

Veurne

1828-1831	Anceaux (?-?)
1831-1851	Jean-Baptist De Soutter (1802-1851)
1851-1864	Louis Cracco (1799-1864)
1864-1868	Henri De Josse (1839-1881)
1868-1903	Jozef Vinck (1832-1915)
1903-1936	Jaak Vinck (1867-1936)